

Я. В. Володарець-Урбанович

ПРИКРАСИ ІЗ МУШЕЛЬ У ВБРАННІ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ СЛОВ'ЯН

В статті розглянуто знахідки мушель, виявлених у складі кількох дніпровських скарбів першої й другої хронологічних груп за О. О. Щегловою, інгумації з речами кола «старожитностей антів» та на поселенні празької культури. Низка таких прикрас виявлена і на роменських пам'ятках. Проаналізовано шляхи появи підвісок із мушель і варіанти їх використання у вбранні слов'ян.

Ключові слова: скарби кола Мартинівки, скарби Пастирського кола, пеньківська культура, роменська культура, «старожитностей антів», ранне середньовіччя, мушлі, *Сургаеа*, *Мигех*.

Вступ. Унікальним явищем раннього середньовіччя півдня Східної Європи стала поява скарбів кола «старожитностей антів». В 1990 р. О. О. Щеглова поділила ці комплекси на дві хронологічні групи: перша (Мартинівська)¹ та друга (Пастирська)² (Щеглова 1990).

В жіночий костюм входили фібули, браслети та великий спектр деталей намиста (Щеглова 1999; Родинкова 2011). Прикраси із мушель не набули широкого поширення (Родинкова 2007, с. 361, рис. 6: 54). Вони виявлені лише в п'ятьох комплексах та на одному поселенні (рис. 1).

Найраніша знахідка походить із житла 25 (рис. 2: 1; 3) празького поселення Лука-Каветчина другої чверті — кінця V ст.³

1. Вбрання характерне для скарбів кола Мартинівки починає формуватися в другій половині VI ст. (Гавритухин, Обломский 1996, с. 146), а їх «заховання» припадає на середину — третю чверть VII ст. (Родинкова 2012, с. 153, 157—158; Казанский 2014, с. 53—55; Обломский, Родинкова 2014).
2. Скарби Пастирського кола були «заховані» в першій половині VIII ст., імовірно, виключаючи 40-ві рр. (Володарець-Урбанович 2018, с. 137).
3. Умови виявлення і посилання див. у табл. 1.

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2021

До першої хронологічної групи дніпровських скарбів належать комплекси із Хацьків (рис. 4: А) та Хитців. До цієї ж групи включено поховання із речами кола «старожитностей антів», виявлене поблизу с. Мохнач (рис. 2: 2; 5—7).

До другої хронологічної групи скарбів належать комплекси із Зайцева (рис. 4: Б) та Харівки (рис. 8—10).

Верифікація знахідок. Цей аналіз має два рівні. Перший — це вивчення умов та обставин виявлення та дослідження комплексів із прикрасами із мушель. Другий — аналіз обставин видового визначення мушель. Дослідження побудовано у хронологічній послідовності виявлення знахідок.

Першим був виявлений скарб із Хацьків (рис. 4: А) у 1893 р. за випадкових обставин на місцезнаходженні із культурними нашаруваннями (які саме культури представлені на місці знахідки невідомо). За словами людини, що виявила скарб, всі речі були нашиті на тканину чи загорнуті у неї (Бобринский 1901, с. 147).

Мушля не збереглася. Цікаво, що О. О. Бобринський пише про срібне кільце, продіте в мушлю (Бобринский 1901, с. 147), а Г. Ф. Корзухіна, за даними музейного опису, зазначає, що кільце виготовлене із міді (Корзухіна 1996, с. 373, табл. 22: 53). Крім того, якщо порівняти фотографію із роботи О. О. Бобринського (Бобринский 1901, табл. XIV: 17) та рисунок із каталогу Г. Ф. Корзухіної (Корзухіна 1996, табл. 22: 53) стає зрозумілим, що рисунок зроблено по фотографії. Тобто, дослідниця не бачила виріб. Слід особливо наголосити, що О. О. Бобринський ніде не дає визначення біологічного виду мушлі. Постає питання, звідки Г. Ф. Корзухіна отримала інформацію про *Cypraea pantherina* як про різновид молюска? Можливо, це було вже зроб-

Таблиця 1. Знахідки підвісок із мушель на слов'янських пам'ятках третьої чверті I тис. н. е., Україна

№ на карті	Пам'ятка	Сучасна адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Тип комплексу	Вид мушлі	Датування комплексу, ст.	Місце зберігання знахідок	Література та джерела
1	Лука-Каветчина	с. Каветчина, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.	Поселення	Ж. 25	Фр. <i>Murex</i> (?)*	др. чв. / сер. — кін. V	АМ ІА НАН України	Вакуленко, Приходнюк 1984а, с. 71, 81, рис. 31; 38: 12; 1984b, с. 43; 1985, с. 83
2	Хацьки	с. Хацьки, Черкаський р-н і обл.	—	Скарб	<i>Cypraea pantherina</i>	др. пол. VI — тр. чв. VII	Філія НМІУ — скарбниця НМІУ; мушля втрачена	Бобринский 1901, с. 147—148, табл. XIV; Корзухина 1996, с. 373, табл. 22: 53
3	Хитці	с. Хитці, Лубенський р-н, Полтавська обл.	Поза пам'яткою	Скарб	<i>Murex</i> sp. (?)*	др. пол. VI — тр. чв. VII	Втрачено	Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016, с. 121
4	Мохнач	с. Мохнач, Чугуївський р-н, Харківська обл.	—	Інгуманція	<i>C. tigris</i> і <i>C. arabica</i> (?)	др. пол. VI — тр. чв. VII	ХІМ ім. М. Ф. Сумцова	Аксенов, Бабенко 1997а; 1997b; 1998, с. 115, рис. 2: 10; 1999
5	Харівка	с. Харівка, Котопський р-н, Сумська обл.	Поселення	Скарб	<i>C. moneta</i>	пер. пол. VIII	Філія НМІУ — скарбниця НМІУ	Березовець 1952; Корзухина 1996, с. 407; табл. 73, 4; Приходнюк, Хардаев 1998; Приходнюк 2005, фото 22
6	Зайців	хут. Зайців, Чугуївський р-н, Харківська обл.	—	Скарб	<i>C. moneta</i>	пер. пол. VIII	Втрачено	Корзухина 1996, с. 420, табл. 106: 17

* — визначення д. б. н., співробітника Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена В. В. Аністратенка; скорочення «sp.» (або «спрес.») використовується, коли фактична назва виду не відома; (?) — точно визначити вид неможливо.

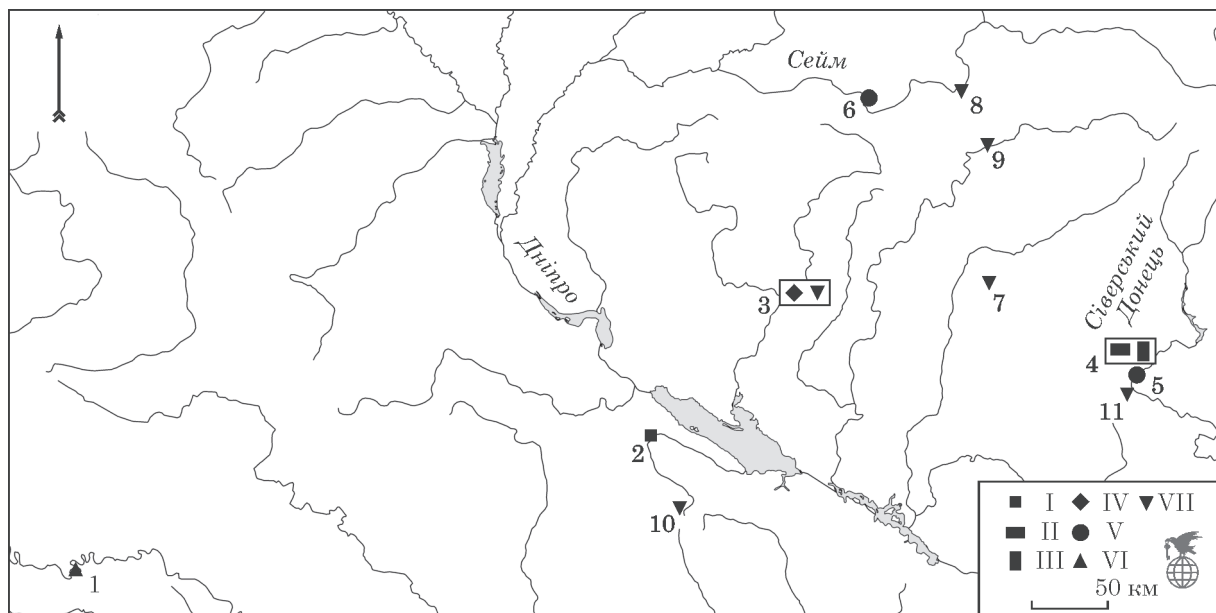

Рис. 1. Карта поширення прикрас із мушель і коралових намистин у слов'ян в період третьої чверті I тис. н. е. Умовні позначення: I — *Cypraea pantherina*; II — *C. tigris*; III — *C. arabica*; IV — *Murex* sp.; V — *C. moneta*; VI — *Murex*; VII — коралові намистини. Пам'ятки: 1 — Лука-Каветчина; 2 — Хацьки; 3 — Хитці; 4 — Мохнач; 5 — Зайців; 6 — Харівка; 7 — Любовка; 8 — Гапонове; 9 — Суджа-Замостьє; 10 — Пастирське; 11 — Коропові Хутори

лено співробітниками музею при опрацюванні матеріалів колекції скарбу. Однак у фондових книгах знахідка записана просто як мушля без визначення. Можливо, Г. Ф. Корзухіна консуль-

тувалася зі спеціалістами, маючи в якості джерела світліну із монографії О. О. Бобринського. Не слід виключати і того, що дослідниця просто зробила припущення, що якщо в матеріалах

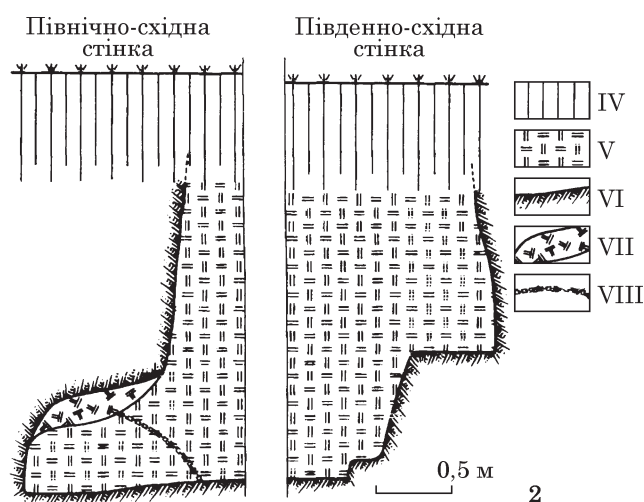
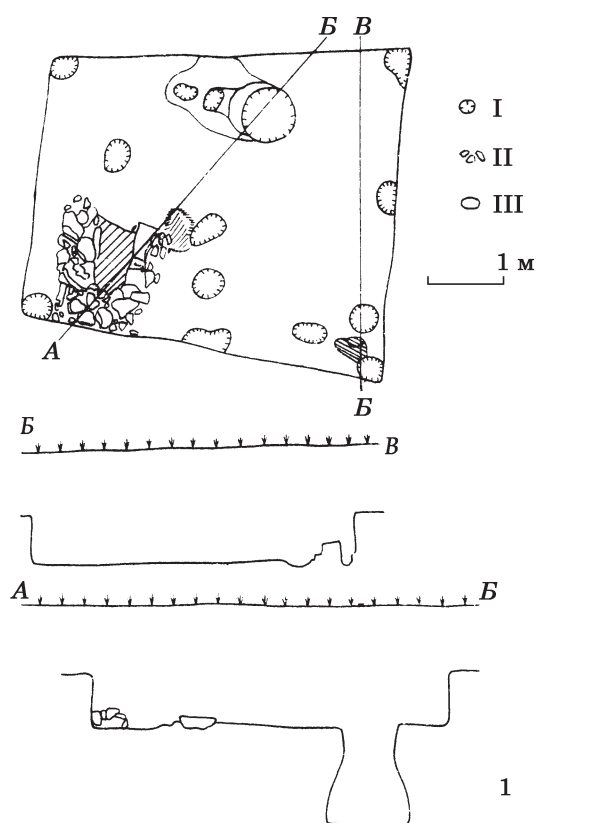

Рис. 2. Комплекси із мушлями: 1 — Лука-Каветчина, житло 25; 2 — Мохнач, поховання, профілі стінок ями. Умовні позначення: I — ями; II — каміння; III — черинь печі та вогнища; IV — чорнозем; V — засипка могильної ями; VI — материк; VII — зруйнований звід підбою; VIII — дерев'яний тлін

Таблиця 2. Типи мушель на слов'янських пам'ятках

Тип	Біологічний вид	Комплекси
1	<i>Supraea pantherina</i> , <i>C. tigris</i> , <i>C. arabica</i>	Хацьківський скарб (<i>C. pantherina</i>), Мохнацьке поховання (<i>C. tigris</i> , <i>C. arabica</i>)
2	<i>Murex</i> sp.	Хитцівський скарб
3	<i>C. moneta</i>	Харівський і Зайцівський скарби, мог. Кам'яне, к. 18; мог. Броварки, к. 4; мог. Мар'янівка, к. 1; мог. Гочево, к. LV, Шуклінське городище, Полтава
4	Підвіска з фр. мушлі <i>Murex</i>	Лука-Каветчина, ж. 25

черняхівської культури виявлені саме *Supraea pantherina* (а знахідка із Хацьків безперечно належить до роду *Supraea*), то і в скарбі було виявлено саме таку мушлю.

Скарб із Зайцева був виявлений в 1923 р. за випадкових обставин (рис. 4: Б). Було зафіксовано десять мушель *Supraea moneta*, прорисована була лише одна. Всі знахідки втрачені в часи Другої Світової війни.

Скарб із Харівки виявлений 1949 р. під час оранки поля (рис. 8—10). Частина знахідок була пошкоджена чи втрачена. В комплексі зафіксовано 110 мушель *Supraea moneta*.

Роботи на поселенні Лука-Каветчина проводилися впродовж 1974—1977 рр. під керівництвом О. М. Приходнюка (рис. 2: А; 3). У житлі 25, на глибині 1,3 м, виявлено уламок мушлі роду *Murex* з отвором.

Поховання поблизу с. Мохнач було виявлено у 1996 р. за випадкових обставин. Розташування

речей «in situ» не відоме (рис. 2: Б; 5—7). Визначення біологічного виду мушель було зроблено співробітниками Музею природи Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Обидві мушлі з отворами для підвішування. Перша, визначена як *Supraea tigris*, зберегла майже повністю; друга, імовірно, *Supraea arabica*, сильно поруйнована.

У 2010 р. мародери пограбували скарб поблизу с. Хитці. Лише невелику кількість прикрас було виявлено під час обстеження місця знахідки. Серед фотографій речей, зібраних грабжниками, є мушля *Murex* sp. Оскільки місце зберігання і подальша доля знахідки не відомі — комплекс в роботі не розглядається.

Отже, в комплексах слов'ян знайдено мушлі моллюсків наступних видів: *Supraea moneta*, *C. pantherina*, *C. tigris*, *C. arabica*. Причому, висота *Supraea moneta* складає трохи більше 2 см. Інші різновиди більші за розмірами, їх висота

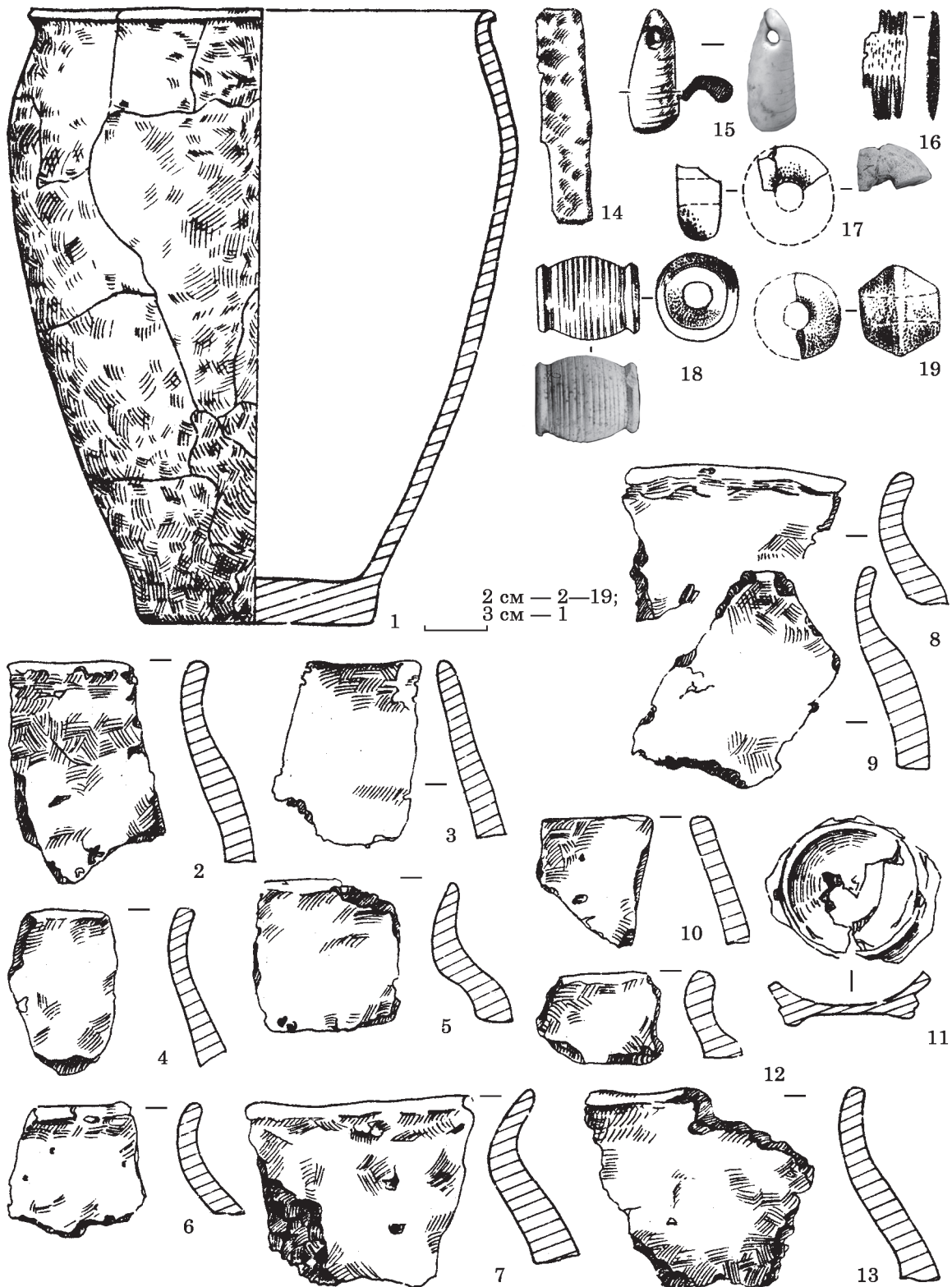

Рис. 3. Знахідки із житла 25: 1—13 — знахідки посуду; 14 — ніж; 15 — мушля *Murex* (?); 16 — фрагмент гребня; 17—19 — пряслиця

сягає близько 7—8 см. Відомі також і вироби із мушель роду *Murex* (табл. 2).

Шляхи появи мушель у слов'ян. Досить важко з'ясувати, як з'явилися такі прикраси у слов'ян, враховуючи їхню малочисленість. Як відомо, основним ареалом цих молюсків є Індійський та Тихий океани у їх тропічних широ-

тах (Биологический... 1989, с. 251). Дослідники зазначають, що ці тварини в Середземномор'я потрапили вже після будівництва Суецького каналу.

Імпорт. На початку раннього середньовіччя відомі декілька ареалів мушель різновиду *Supraea moneta*, представлених у слов'янських

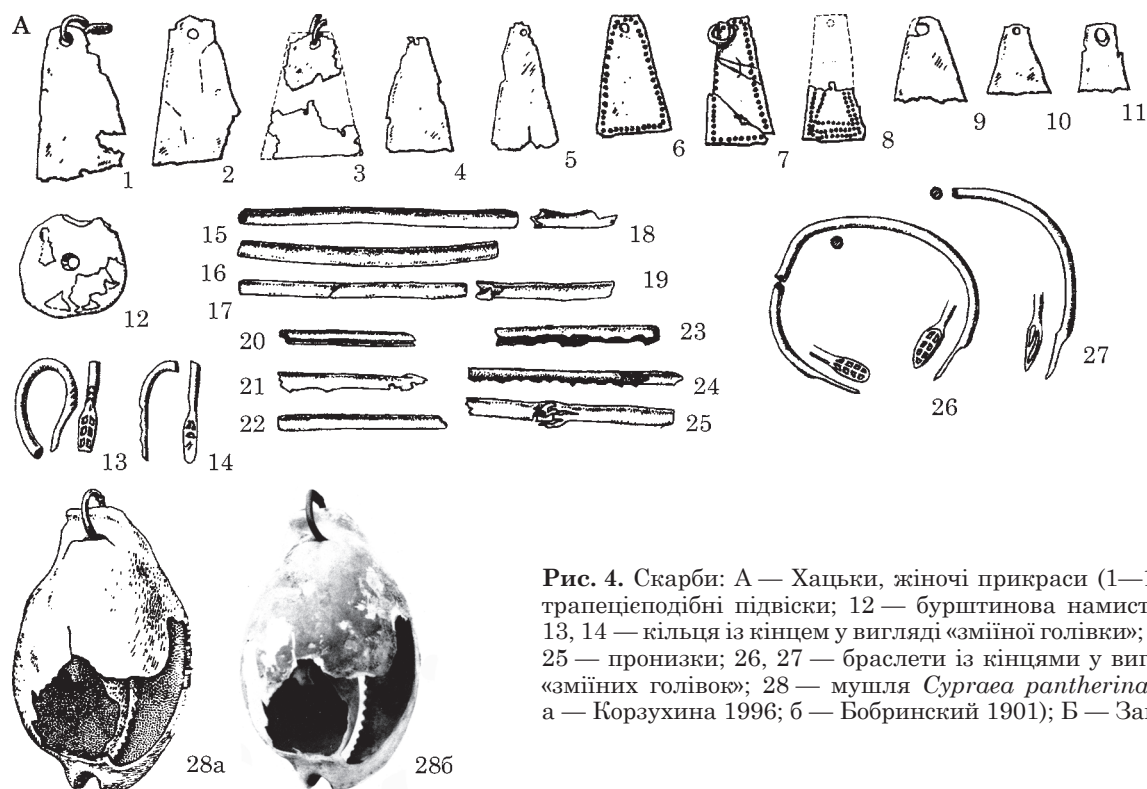

Рис. 4. Скарби: А — Хацьки, жіночі прикраси (1—11 — трапецієподібні підвіски; 12 — бурштинова намистина; 13, 14 — кільця із кінцем у вигляді «змійної голівки»; 15—25 — пронизки; 26, 27 — браслети із кінцями у вигляді «змійних голівок»; 28 — мушля *Cypraea pantherina* (за: а — Корзухина 1996; б — Бобринский 1901); Б — Зайців

комплексах найбільшою кількістю¹. Такі знахідки проникають в античні центри Північного Причорномор'я із IV ст. до н. е. до III ст. н. е. (Алексеева 1982, с. 30—31, табл. 43: 19, 20)². Далі їх поширення припиняється при-

1. Зібрати повний каталог *Cypraea moneta* на пам'ятках Кавказу, Криму, Подунав'я виходить за рамки даної роботи.
2. Між іншим, в черняхівській культурі таких знахідок небагато і побутують вони досить короткий час (Гопкало 2008, с. 78). Імовірно, це також вказує на припинення їх поширення на терени півдня Східної Європи в пізньоримський час.

наймі до другої половини V ст., коли виникає новий імпульс.

Так, мушлі *Cypraea moneta* виявлені на Північному Кавказі. Станом на 2000 р. було відомо 39 комплексів із 17 пам'яток за каталогом Д. С. Коробова³. В них виявлено від однієї до 35 мушель, які знаходилися як на кістяках, так і просто в катакомбах на рівні підлоги. Причому, в чоловічих похованнях каурі розташовані в районі голови, в жіночих, де вони знайдені вкрай рідко, — біля поясу (Коробов 2003, с. 18,

3. Дякую колезі за люб'язно надану можливість скористатися ним.

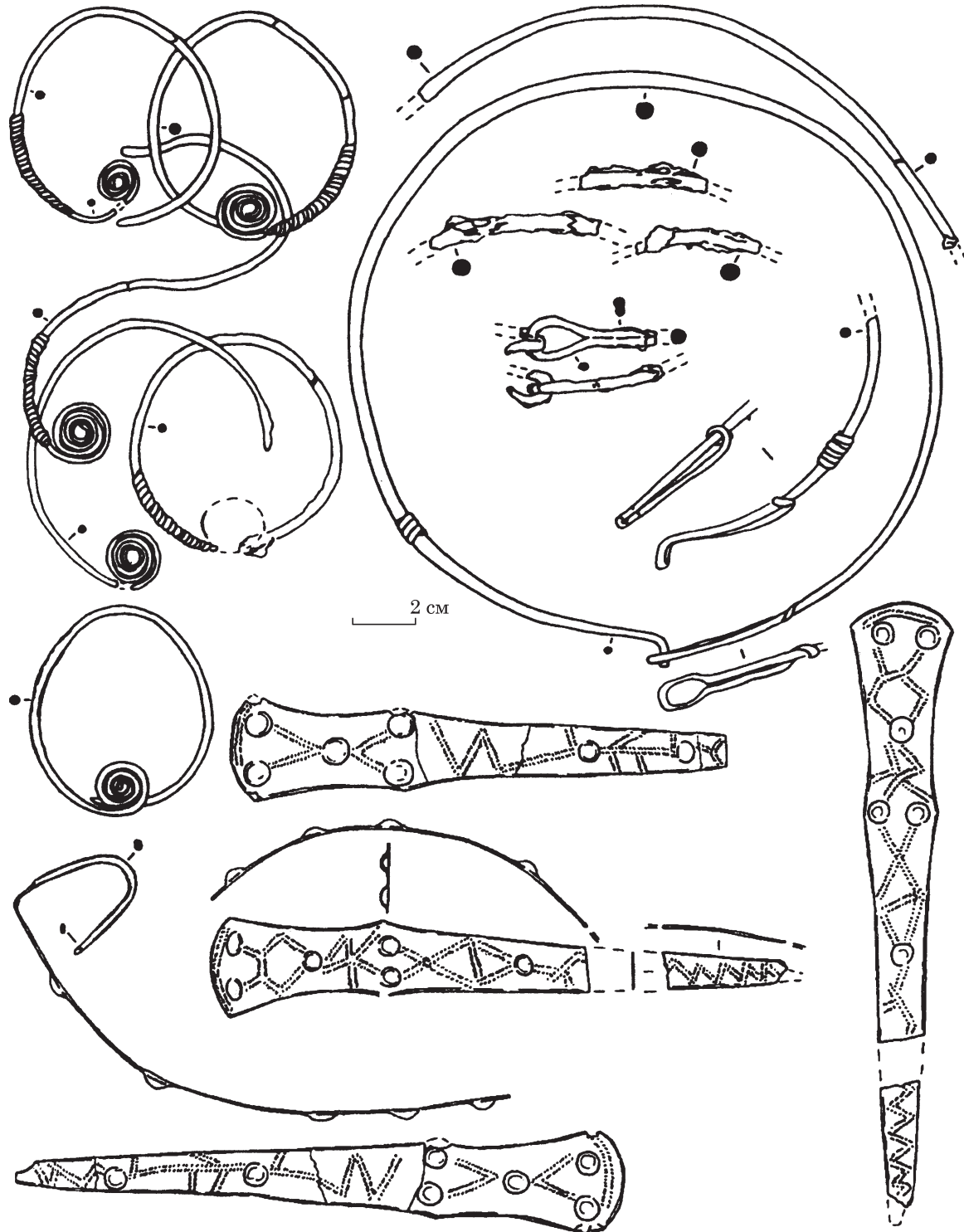

Рис. 5. Супроводжуючий інвентар Мохнацького поховання, прикраси голови та шиї

приложение 1, рис. 74)¹. Цей перелік для комплексів шиповського культурно-хронологічного горизонту був доповнений за каталогом Г. В. Мастикової (2009). Це такі пам'ятки:

• Краснодарський край — МТФ № 3 у колгоспі ім. Леніна, катакомби 1, 3 та 55, Прикубанський (Бочковой, Лимберис, Марченко

1. За відсутності посилання на літературу — взято за каталогом Д. С. Коробова.

2002), Старокорсунський, поховання 44, 46, 64 (Каманецкий 1987), Дюрсо, поховання 374* (Мастыкова 2009, с. 190);

• Кисловодська улоговина — Клинь-Яр 4, катакомба 6, Клинь-Яр 3², катакомби 52* (Флеров 2000, с. 36—37, рис. 41: 24, 25; Мастыкова

2. Не зрозуміло, із якої мушлі виготовлено амулет із «князівського» поховання могильника Клинь-Яр 3 (Мастыкова 2009, с. 224).

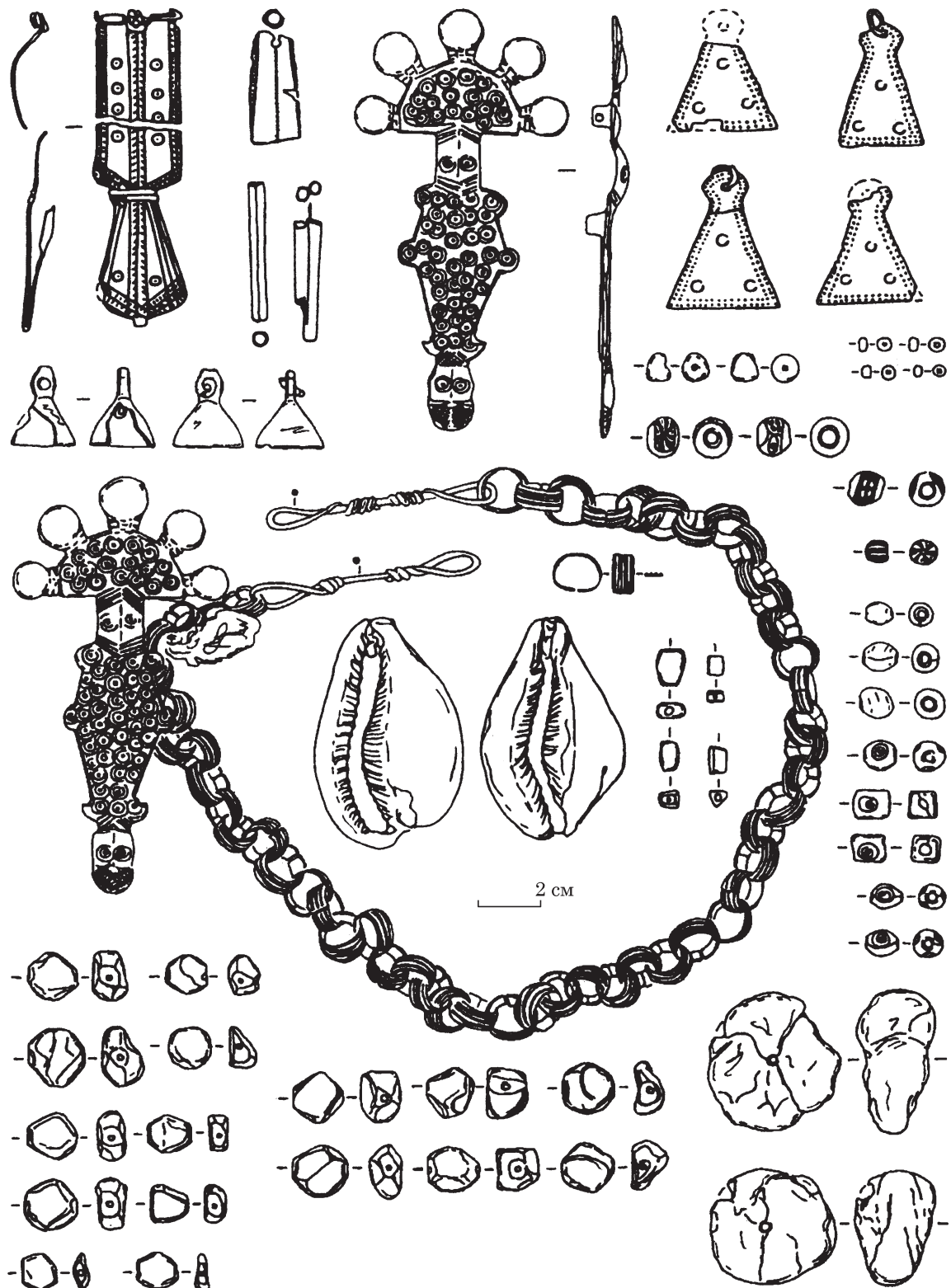

Рис. 6. Супроводжуючий інвентар Мохнацького поховання, нагрудні прикраси

2009, с. 227), 237, 371 та 381, Мокра Балка 1, катакомби 11 * (Афанасьєв, Рунич 2001, с. 57, рис. 23; Мастыкова 2009, с. 236), 22 * (Афанасьєв, Рунич 2001, с. 74—75, рис. 39, 40; Мастыкова 2009, с. 237), 77 (Афанасьєв, Рунич 2001, с. 153, рис. 77), 79 * (Афанасьєв, Рунич 2001, с. 154, рис. 93; Мастыкова 2009, с. 239) та 83 *

(Афанасьєв, Рунич 2001, с. 154, рис. 96; Мастыкова 2009, с. 239), Бермамітський, катакомба 3 * (Мастыкова 2009, с. 221), Лермонтовська Скала 2, поховання 11 *, 13 * (Мастыкова 2009, с. 234);

• Кабардино-Балкарія — Нижній Джулат, катакомби 16 та 83;

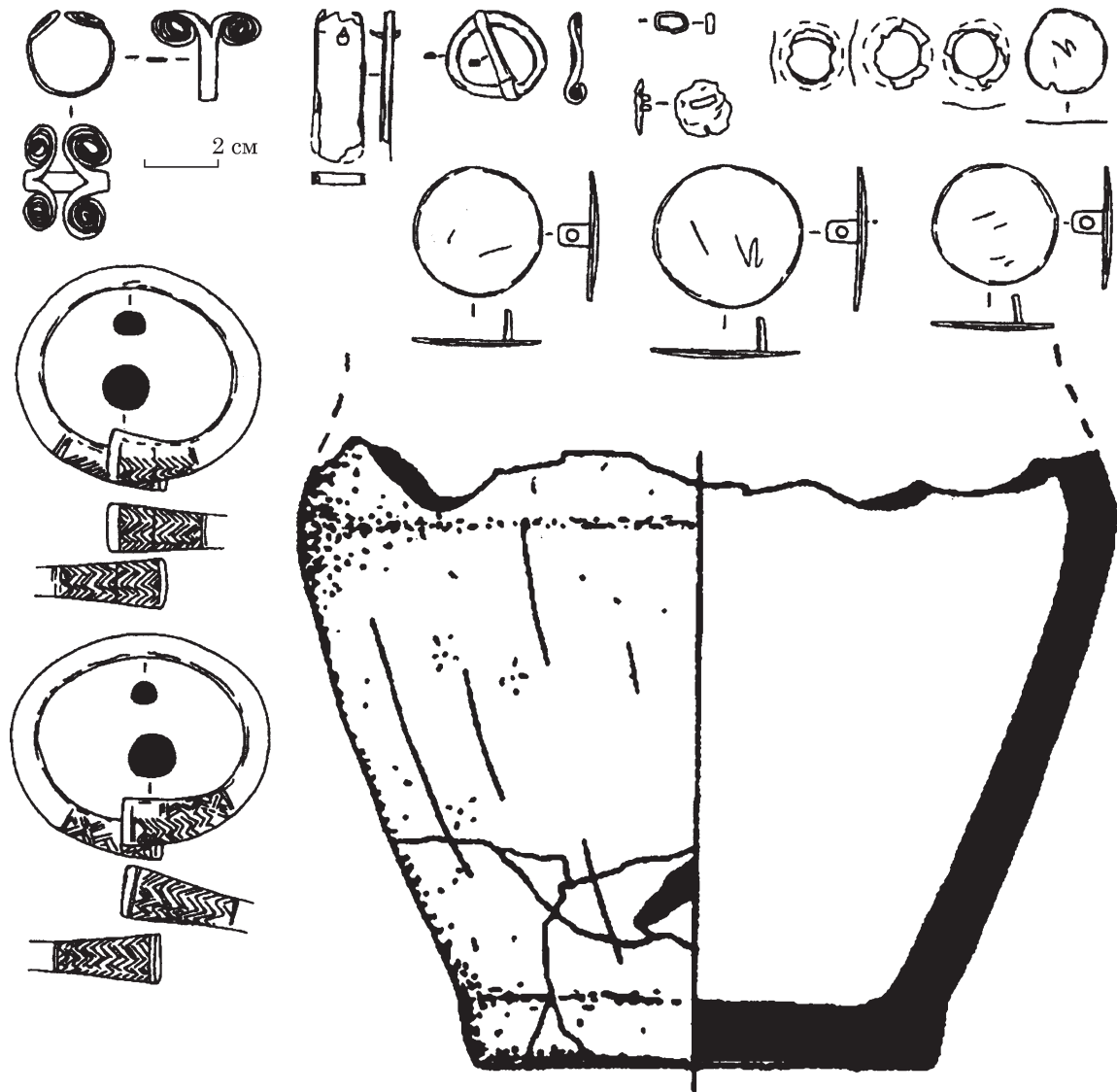

Рис. 7. Супроводжуючий інвентар Мохнацького поховання, прикраси рук та поясу; горщик

• Північна Осетія — Хазнідон, катакомба 1, Брут, катакомба 1, Чмі-Суаргом, катакомба 21, Чмі 5, катакомба 2, Тарський, катакомби 14, 18, 24 та 27, Чмі 1, поховання 1* (Мастыкова 2009, с. 252) та 8* (Абрамова 1997, рис. 62: 31; Мастыкова 2009, с. 253—254);

• Інгушетія — Верхній Алкун, катакомба 1;

• Чечня — Дуба-Юрт 1, катакомба 4, Гоуст, катакомби 2, 3, 4 та 9, Майртуп-А, катакомба 1;

• Дагестан — Верхній Чір-Юрт 1, катакомби 8 та 17, Паласа-Сирт, катакомби 43 та 55;

• Карачаєво-Черкесія — Гіляч, поховання 3* (Мастыкова 2000, рис. 4: 15; 5: 16; 2009, с. 215);

• Абхазія — Шапкінський могильник, поховання 8, 9 — перша чверть VII ст. (Воронов, Юшин 1973, с. 180, рис. 8: 22; 9: 26)¹.

1. * — комплекси, що датуються шиповським культурно-хронологічним горизонтом (між 430/470—530/570 рр.).

Поширення каури на Північному Кавказі продовжувалося і в VIII—IX ст., що, наприклад, засвідчує могильник Мощова Балка (Ієрусалимская 2012).

В другій половині VI—VII ст. такі знахідки у якості намиста відомі на могильниках Криму (рис. 11): Лучисте² (Хайрединова 2015, с. 361—362) — склеп 38, шар 1, поховання 1 (2 екз.) (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 129: 3а), склеп 38, шар 2, поховання 3 (19 шт.) (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 130; 132: 2а), склеп 38, шар 2, поховання 4 (1 шт.) (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 133: 3; 135: 2н), склеп 42, поховання 1 (1 екз.) (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 175: 22), склеп 42, поховання 2 (1 екз.) (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 180: 10), склеп 43, шар 2, поховання 4 (1 шт.) (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 9:

2. Щонайменше 13 комплексів, однак частина матеріалів все ще не опублікована. Тож їх кількість може збільшитися.

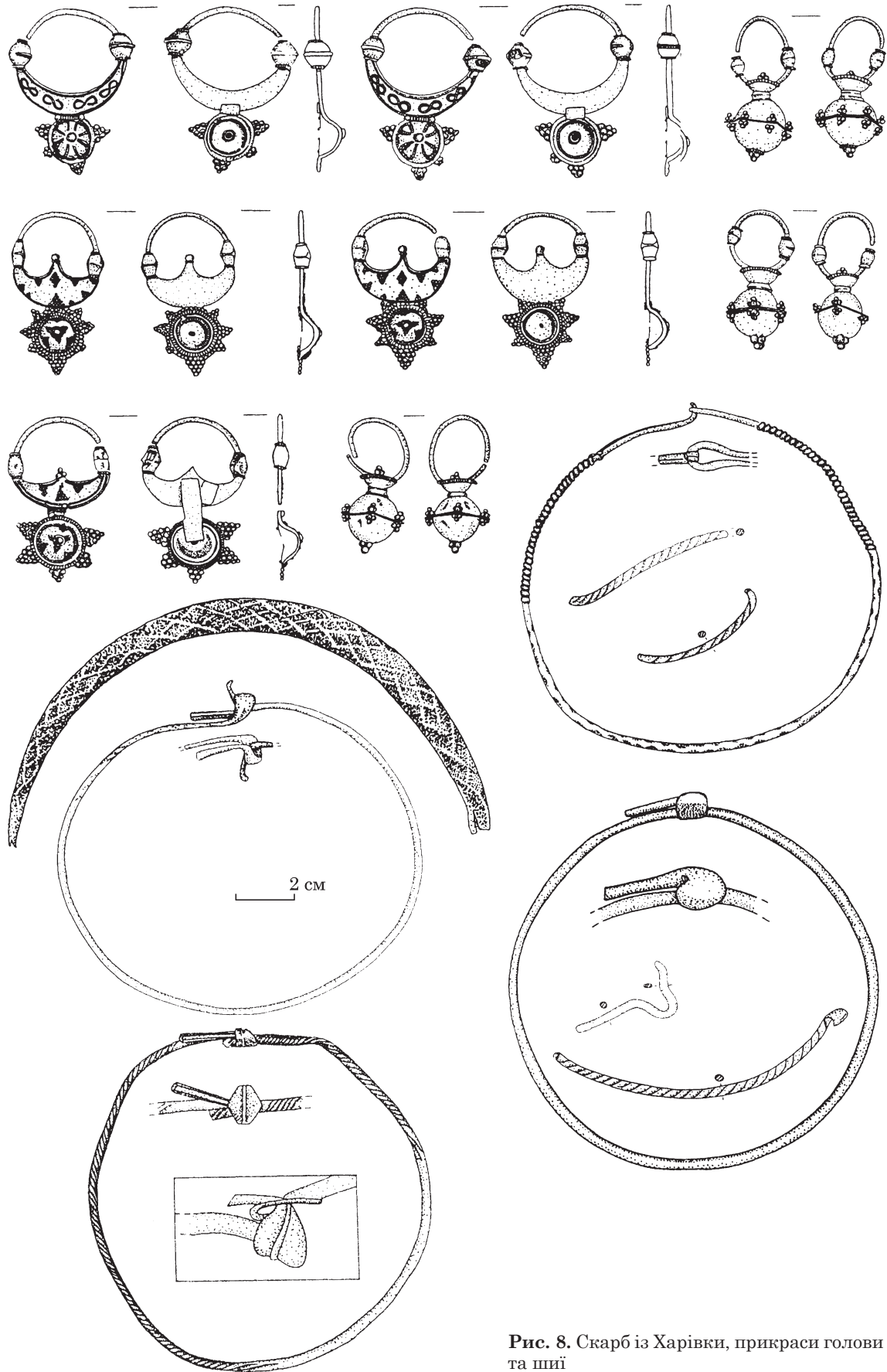

Рис. 8. Скарб із Харівки, прикраси голови та шиї

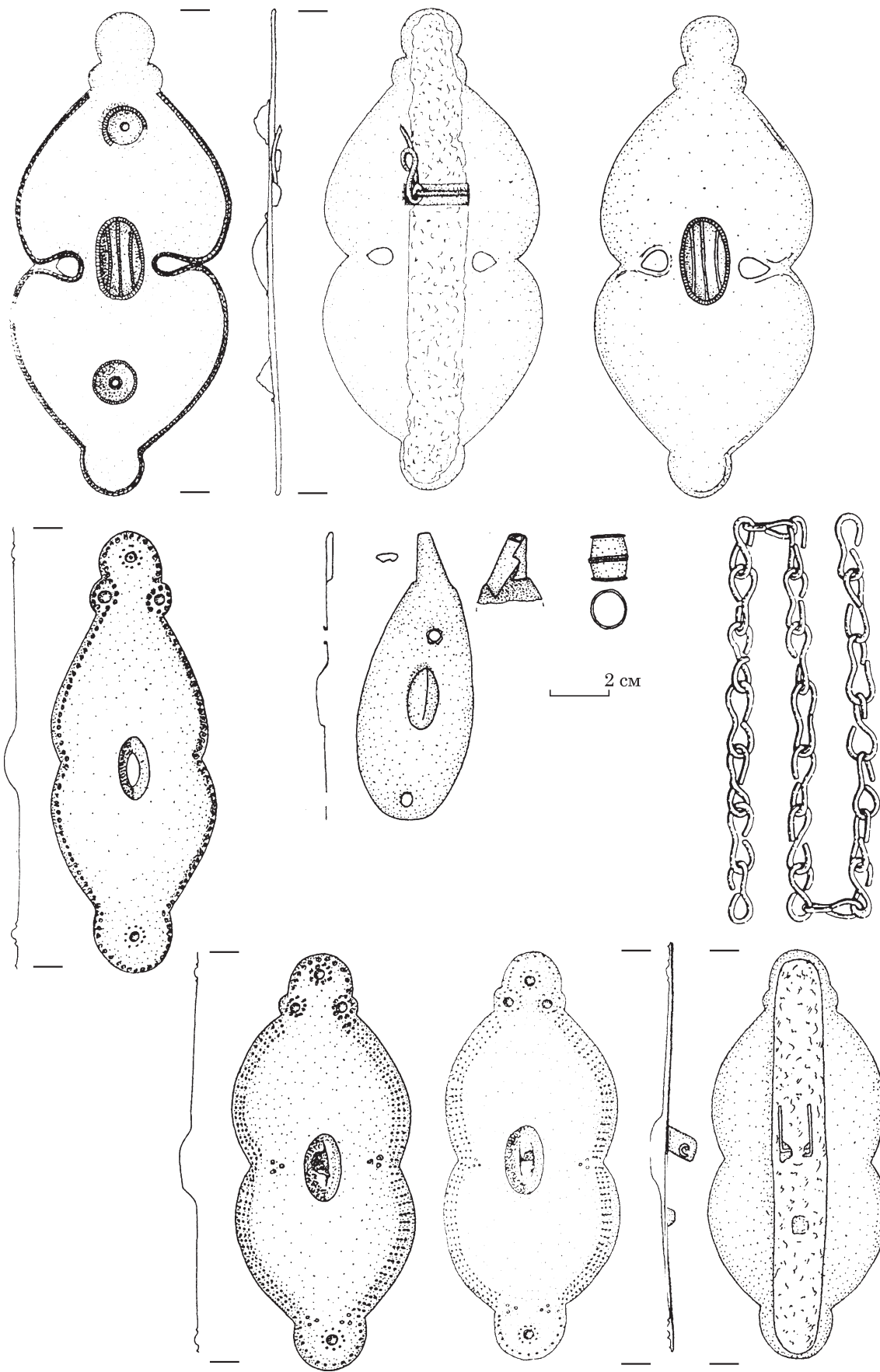

Рис. 9. Скарб із Харівки, нагрудні прикраси

Рис. 10. Скарб із Харівки, прикраси рука та мушлі

14), склеп 46, шар 4, поховання 7 (1 шт.) (Айбабин, Хайрединона 2014, табл. 27: 10), склеп 65, шар 2, поховання 3 (1 шт.) (Айбабин, Хайрединона 2014, табл. 137: 12), склеп 80, шар 2 (1 шт.) (Айбабин, Хайрединона 2014, табл. 207: 10), склеп 100, поховання 11 (1 шт.) (Хайрединона 2013, рис. 9: 1), склеп 268, поховання 8 (Хайрединона 2018, рис. 1: 4); склеп 186, поховання 12 (1 шт.) (Хайрединона 2013, рис. 10: 1), склеп 207, поховання 5 (Хайрединона 2017, рис. 9: 3); Алонія, склеп 2, поховання 3 (3 шт.) (Турова, Черныш 2015, с. 138, рис. 14: 68); Скелясте, склеп 220 (3 шт.) (Веймарн, Айбабин

1993, с. 37), 406 (2 екз.) (Веймарн, Айбабин 1993, с. 95).

На могильнику Лучисте у двох похованнях із каури присутні прикраси дніпровського походження. Так, в похованні 4 склепу 43 виявлено дві пальчасті фібули, два браслети, чотири дзвіночки та ланцюжок, а в похованні 3 склепу 65 — антропоморфну фібулу. Однак, в цьому комплексі застібка зафіксована не на кістках, а трохи збоку. В такому разі немає впевненості, що ця прикраса безпосередньо пов'язана із костюмом похованої.

Склеп 186, поховання 12 та склеп 100, поховання 11 із Лучистого (Хайрединона 2013,

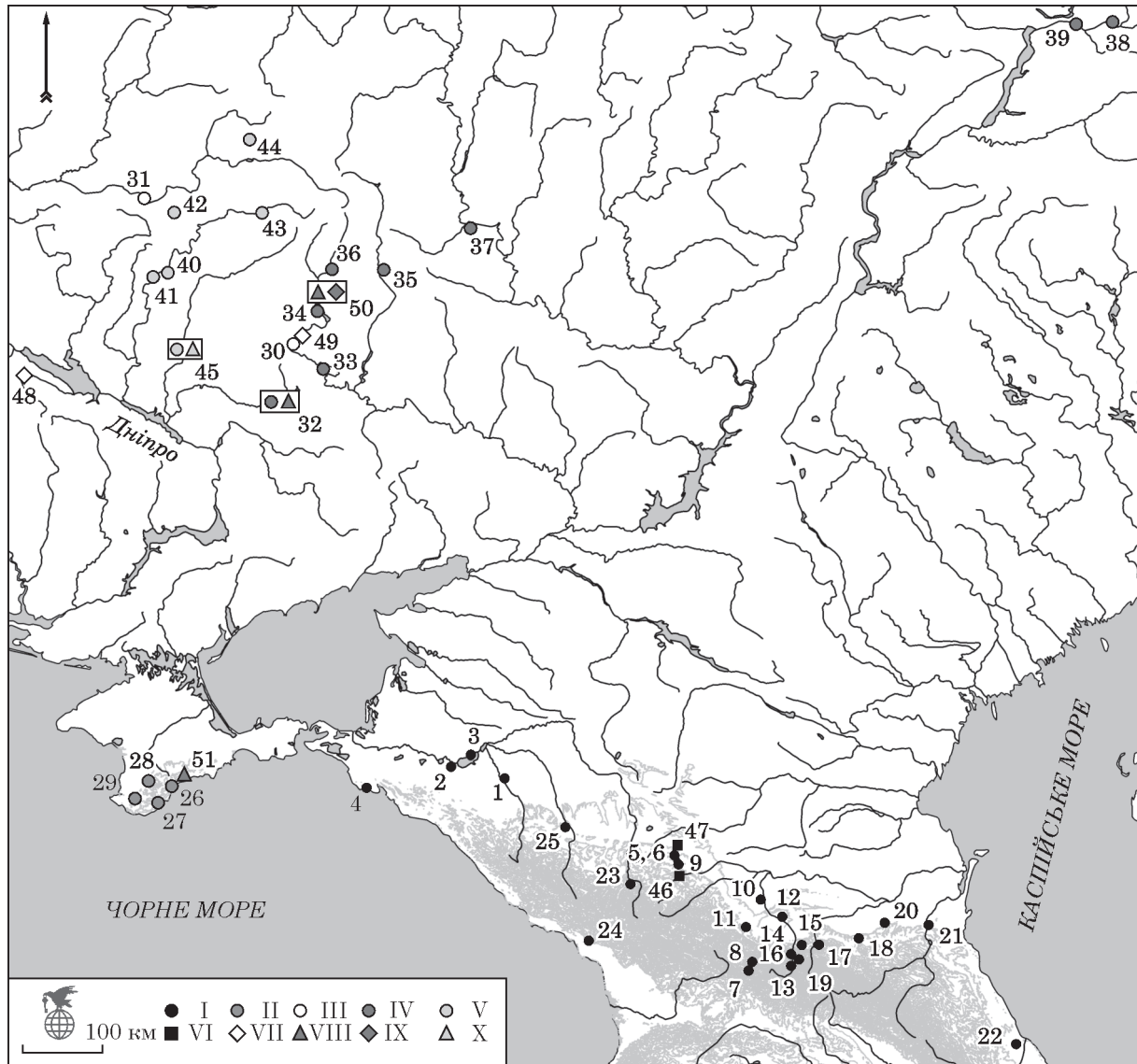

Рис. 11. Карта поширення підвісок із мушель в ранньому середньовіччі. **Умовні позначення, знахідки *Sagraea moneta*** на пам'ятках (I—V): I — Північного Кавказу; II — Криму; III — ранніх слов'ян; IV — салтівської культури; V — роменської культури; VI — знахідки Murex на пам'ятках Північного Кавказу; VII — знахідки «великих» Сургаеа на пам'ятках ранніх слов'ян; VIII — знахідки Cardiidae на пам'ятках салтівської культури; IX — знахідки «великих» Сургаеа на пам'ятках салтівської культури; X — знахідки Cardiidae на пам'ятках роменської культури. **Пам'ятки:** 1 — МТФ № 3 у колгоспі ім. Леніна; 2 — Прикубанський; 3 — Старокорсунський; 4 — Дюрсо; 5 — Клин-Яр 4; 6 — Клин-Яр 3; 7 — Мокра Балка 1; 8 — Бермамітський; 9 — Лермантовська Скала 2; 10 — Нижній Джулат; 11 — Хазнідон; 12 — Брут; 13 — Чмі-Суаргом; 14 — Чмі 5; 15 — Тарський; 16 — Чмі 1; 17 — Верхній Алгун; 18 — Дуба-Юрт 1; 19 — Гоуст; 20 — Майртуп-А; 21 — Верхній Чір-Юрт 1; 22 — Паласа-Сирт; 23 — Гіляч; 24 — Шапкінський могильник; 25 — Мощова балка; 26 — Лучисте; 27 — Алонія; 28 — Скелясте; 29 — Ескі-Кермен; 30 — Зайцев; 31 — Харівка; 32 — Красна Гірка; 33 — Червона Гусарівка; 34 — Старосалтівський; 35 — Волоконівський; 36 — Дмитрієвський; 37 — Маяцький; 38 — Новінковський II; 39 — Малорязанське; 40 — Кам'яне; 41 — Броварки; 42 — Мар'янівка; 43 — Гочево; 44 — Шуклінське городище; 45 — Полтава; 46 — Лермантовська Скала 1; 47 — Западний Кукульський; 48 — Хацьки; 49 — Мохнач; 50 — Верхній Салтів; 51 — Сонячна Долина

рис. 1) та склеп 2, поховання 3 із Алонії (Турова, Черныш 2015, с. 145—146) датуються другою половиною VI ст., склеп 42 із Лучистого — другою половиною VI — початком VII ст. (Айбабин 1994, с. 138), поховання 3 склепу 65 датується першою чвертю VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, рис. 6: 5, 6), поховання 4 склепу 43 — в межах другої чверті VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, рис. 1: 16—21), по-

ховання 1, 3 та 4 склепу 38 — в межах другої половини VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2008, рис. 19: 4, 6—9), поховання 7 склепу 46 — VII/VIII ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, рис. 12), шар 2 склепу 80 — в загальних межах VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, рис. 12).

В VIII—IX ст. каури продовжують поступати в Крим: Ескі-Кермен, поховання 243 (Айбабин 2010, рис. 12: 3), Скелясте, 479 (8 шт.) (Вей-

марн, Айбабин 1993, с. 119), 760 (5 шт.) (Веймарн, Айбабин 1993, с. 156).

Можливо, показником імпульсу надходжень *Cypraea moneta* в Східну Європу є також їх поява (разом із кораловими намистинами) в Уфімсько-Бельському межиріччі (Прикам'є), де вони трапляються в поховальних комплексах VI—VII ст. (VIII ст?) (Тамимдарова 2010, с. 233; 2012, с. 116; Аникеева, Русланова (Тамимдарова), Храмченкова 2013, с. 90; Русланова 2016а, с. 263; 2016b, с. 61; 2018, с. 46—47, 146—147).

В такому випадку поява мушель *Cypraea moneta* в складі Зайцівського та Харівського скарбів має не випадковий характер. Також важливим є те, що обидва комплекси знаходяться в одному регіоні — Дніпровському Лівобережжі, басейнах Сіверського Дінця та Сейму (рис. 11).

О. М. Приходнюк та В. М. Хардаєв вважали ці прикраси виробами Балкано-Дунайського регіону (Приходнюк, Хардаєв 1998, с. 249). Але в Подунав'ї в ранньому середньовіччі відомі нечисленні знахідки каури. Вони походять і із могильника VII—VIII ст. Балчик, поховання 133, 135, 143 та 153¹ (Дончева-Петкова, Апостолов, Русева 2016, с. 145; Petrova, Christova-Penkova 2019, р. 254—255) та, можливо, Бдинці (Въжарова 1976, рис. 99). Тобто, для цього регіону підвіски із мушель не надто характерні.

Отже, можна припустити, що мушлі із Зайцева і Харівки являли собою імпорт із Криму чи Передкавказзя. Між іншим, кілька намистин із складу Зайцівського скарбу (Корзухіна 1996, табл. 106: 18) знаходять аналогії серед знахідок із могильника Лучисте в Криму (Айбабин, Хайредінова 2008, табл. 185).

З другої половини VIII ст. каури з'являються серед матеріалів салтівської культури в межиріччі Сіверського Дінця та Дону (рис. 11). Переважна більшість таких знахідок пов'язана із басейном Сіверського Дінця: Красна Гірка, поховання 53, 180, 185 (10 шт.), 191, 195, 311 (5 цілих та 3 фрагментованих)² та 176 (15 шт.) (Аксенов 2004, с. 210, рис. 1: 23), Червона Гусарівка, поховання 44 та 63 (Аксенов 2017а, с. 47), Старосалтівський, катакомба 3 (Аксенов 1999, рис. 5: 30), Волоконівський, поховання 12 (Плетнева, Николаєнко 1976, с. 296, рис. 9: 3), Дмитрівський, катакомба 107, 155, 173 (Плетнева 1989, табл. 20; 21) та Маяцький, катакомба 41, 38 (Флеров 1984, рис. 17: 10; 18: 8). І лише невелика кількість таких знахідок походить із Гострої Луки Дону — Новінковський II, кур-

ган 14, поховання 2 (Матвеева 1997, рис. 74: 3) та Малорязанське поховання (Матвеева 1997, рис. 110: 2).

В часи роменської культури (рис. 11) подібні знахідки виявлені на могильниках Кам'яне, курган 18 (біля коліна правої ноги) (Сухобоков 2012, с. 113, 221, рис. 90: 7), Броварки, курган 4 (3 шт., прикріплені до очілля) (Шпилев 2005—2009, рис. 5: 1; Комар 2012, фото 23), Мар'янівка, курган 1 (тілоспалення, бл. 100 шт.), Гочево, курган LV (10 шт., в намисті на грудній клітині), Щуклінське городище (Шпилев 2010, с. 247) та в Полтаві³.

Слід відмітити, що мушлі *Cypraea moneta* на салтівських та роменських пам'ятках виявлені в тому ж регіоні, де траплялися такі прикраси і в першій половині VIII ст.

Отже, за матеріалами Північного Кавказу, Прикам'я, Криму нове «поступлення» мушель *Cypraea moneta* припадає на другу половину V ст. і продовжується і надалі. Поява цих прикрас у слов'ян першої половини VIII ст. є логічним продовженням їх поширення на півдні Східної Європи. Причому такі знахідки продовжують поступати в регіон Дніпровського Лівобережжя, басейн Сіверського Дінця та Посейм'я і пізніше.

Не слід виключати, що якраз на цій «хвилі» і з'являються «великі» *Cypraea (pantherina, tigris, arabica)* в Хацьках та Мохначі (рис. 11). В такому разі вже в другій половині VI—VII ст. цей процес «доходить» до Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя. На теренах Передкавказзя трапляються і не лише *Cypraea moneta* — *Murex brandaris* (Лермонтовська Скала 1, поховання 5) та *Murex trunculus* (Западний Кугульський склеп 2, інгумація 2)⁴ (Мастыкова 2009, с. 80, 230, 232, рис. 8, 9, табл. 128, 129, 136). В Криму в епоху раннього середньовіччя знахідок великих мушель немає⁵. А от у салтівській культурі є знахідки великих мушель: Верхній Салтів, катакомба 131 (сімейство Cardiidae — серцевидка зелена чи серцевидка істівна; Аксенов 2016), 154 (сімейство Cardiidae — серцевидка зелена чи серцевидка істівна), 132 («велика» сімейства Cypraea)⁶ та Червона Гусарівка, поховання 113 (сімейство Cardiidae; Аксенов 2017а, с. 47, рис. 27: 7). Відомі серед поховального інвентарю культури пряжки-гудзики із мушель (Аксенов 2015) та різного роду підвіски із оброблених черепашок (Аксенов 2017b). Є знахідка мушлі сімейства Cardiidae і серед роменських матеріалів у Полтаві⁷.

1. Всі поховання є кремаціями, що належать до пізньої фази існування могильника. В тих випадках, коли вдалося визначити стать небіжчика, з'ясувалося, що це були чоловічі поховання. Мушлі не мають просвердлених отворів, що виключає їх використання як підвісок.
2. Повідомлення В. С. Аксьонова. У двох похованнях Красногірського могильника (28 та 124) виявлені мушлі не мають видового визначення.

3. Повідомлення Ю. О. Пуголовка, дослідження 2020 р.
4. Обидва комплекси належать до шиповського горизонту.
5. Хоча у вбранні населення салтівської культури Криму відомі підвіски із мушель сімейства Cardiidae — поселення Сонячна Долина (Майко 2011, рис. 8: 1).
6. Повідомлення В. С. Аксьонова.
7. Повідомлення Ю. О. Пуголовка, дослідження 2020 р.

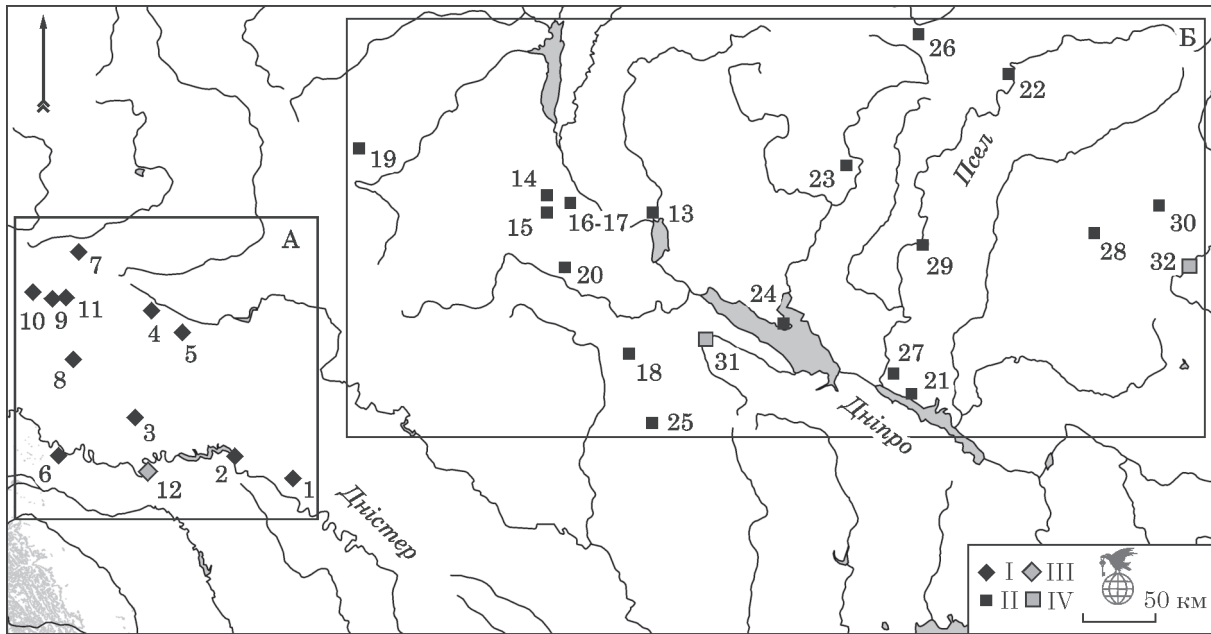

Рис. 12. Знахідки мушель на пам'ятках черняхівської культури (за О. В. Гопкало) і раннього середньовіччя (за Я. В. Володарець-Урбановичем): А — межиріччя Дністра і Західного Бугу; Б — Середнє Подніпров'я і Дніпровське Лівобережжя. **Умовні позначення:** Знахідки на черняхівських пам'ятках: I — тип 1 (*Supraea pantherina*); II — тип 2 (*Bolinus brandaris*); III — тип 4 (*Murex*); IV — тип 1 (*C. pantherina*, *C. tigris*, *C. arabica*). **Пам'ятки:** 1 — Віли Ярузькі; 2 — Бернашівка; 3 — Думанів; 4 — Рідкодуби; 5 — Ружичанка; 6 — Одая; 7 — Бережанка; 8 — Увисла; 9 — Чернелів-Руський; 10 — Біла; 11 — Романове Село; 12 — Лука-Каветчина; 13 — Переяслав-Хмельницький; 14 — Велика Бугаївка; 15 — Барахтянська Вільшанка; 16 — Обухів 1; 17 — Обухів 1а; 18 — Журавка Вільшанська; 19 — Черняхів; 20 — Ромашки; 21 — Компанійці; 22 — Суми-Сад; 23 — Лохвиця; 24 — Жовнино; 25 — Маслово; 26 — Успенка; 27 — Лавриківка; 28 — Війтенки; 29 — Шишаки; 30 — Черкаська Лозова; 31 — Хацьки; 32 — Мохнач

«Великі» мушлі роду *Supraea* в V—VII ст. трапляються в аламанських похованнях в Західній Німеччині (Werner 1966, s. 180). Інших випадків знаходження морських мушель на території Європи в ранньому середньовіччі мені не відомі.

Можливо як один із проявів «хвилі морських імпорту» у слов'ян в третій чверті I тис. н. е. слід розглядати і знахідки коралових намистин (рис. 1)¹: поховання 2 другої половини V — перших десятиліть VI ст. із Любівки (Радзівська, Шрамко 1980, с. 103, рис. 4: 6; Гавритухін 2004, с. 208—209), в трьох скарбах кола Мартинівки — Гапонове (Мастькова 1996, с. 21), Хитці, в якому виявлено і мушлю *Murex* sp. (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2016, с. 121) та Суджа-Замостьє², в двох скарбах кола Пастирських — Пастирський 1992 р. (Приходнюк 1998, с. 96) та Коробові Хутори (Колода 2016, с. 68, рис. 4: 3—5; 2017, с. 89, рис. 4: 3—5).

Вторинне використання. З приводу знахідки із Лука-Каветчина, житло 25. Імовірно, ця мушля роду *Murex* є «спадком» від черняхівського періоду. В ареалі культури відомі підвіски

із мушель цього роду (тип 2 за О. В. Гопкало), в тому числі в Подністров'ї — Віли Ярузькі, Бернашівка, Думанів, Одая, Увисла, Чернелів-Руський, Рідкодуби, Біла, Романове Село, Ружичанка, Бережанка (Гопкало 2008, с. 78, карта 36). Дата поширення підвісок із мушель в пізньоримський час визначена в межах 330/350—367 рр. (Бобровська 1999а, с. 91). Враховуючи сильну фрагментованість мушлі, можна стверджувати, що вона була у використанні дуже довгий час. А якщо додати ранню дату поселення Лука-Каветчина, то припущення, що вона використовувалася з часів черняхівської культури видається цілком логічним. Тобто, на момент археологізації підвіски вона була у обігу впродовж століття чи півтора (рис. 12).

З приводу шляхів появи «великих» мушель (*Supraea pantherina*, *C. tigris*, *C. arabica*) у слов'ян в період другої половини VI — VII ст. не можна відкидати припущення, що ці знахідки були виявлені слов'янами на пам'ятках черняхівської культури, для якої такі прикраси досить характерні. Вважається, що в похованнях цієї культури трапляються *Supraea pantherina* (Гопкало 2008, с. 78), хоча не завжди визначення проводили спеціалісти³. Тож можливо в ряді випадків визначення виду (*pantherina*)

1. Коралові намистини відомі і на Північному Кавказі та Криму в епоху раннього середньовіччя (Деопик 1959; 1961; Ковалевская 1998, с. 40; Мастькова 2009, с. 104—105).

2. Неопубліковано, повідомлення В. Є. Родінкової.

3. За повідомленням О. В. Гопкало, досить часто верхній шар на «великих» мушлях *Supraea* сильно пошкоджений чи взагалі втрачений.

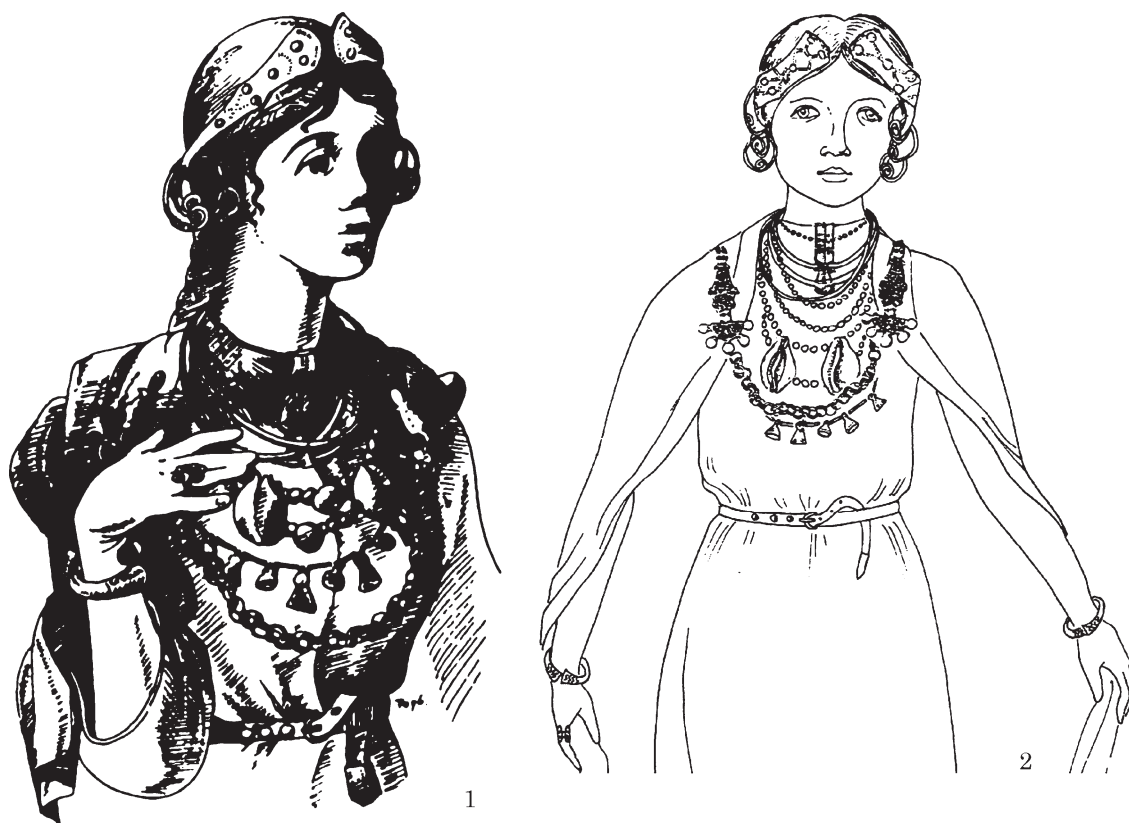

Рис. 13. Реконструкції вбрання із Мохнацького поховання: 1 — В. С. Аксьонова й Л. І. Бабенка, рис. Ю. Е. Титинюк; 2 — О. О. Щеглової, рис. Л. В. Шамшевої

може бути невірними. Хоча їх приналежність до роду Сургаеа не викликає сумнівів.

Знахідки із Хацьків та Мохнача потрапляють у регіони, де за часів черняхівської культури такі прикраси були характерні. Каталог таких знахідок був складений О. В. Гопкало — тип 1 (Гопкало 2008, с. 78, карта 36). В Середньому Подніпров'ї та Дніпровському Лівобережжі (рис. 12) це знахідки із Переяслав-Хмельницького, поховання 1, Великої Бугаївки, поховання 132, Барахтянської Вільшанки, Обухова 1, об'єкт 17, Обухова 1а, поховань 1 та 42, Журавки Вільшанської, поховання 43, Черняхова, Ромашок, поховання 35, Компанійців, поховання 162, Суми-Сада, поховання 5 та Лохвиці, поховання 14, Жовниного, Маслового, Успенки. Дані можна доповнити знахідками, отриманими останнім часом з Лавриківки, поховання 5 (Супруненко, Лямкін, Сидоренко 2011, с. 173, рис. 4: 6; Супруненко, Гопкало 2014, с. 215, рис. 5: 15; 7: 30), Війтенків, поховання 41 (Lyubichev 2013), Шишаків, поховання 60 (Рейда, Гейко, Сапегін 2014, с. 197, рис. 3: 9) та Черкаської Лозової (Варачева 2016, с. 16—17, 19, рис. 2: 5, 6).

Використання мушель у слов'ян могло мати два варіанти.

Перший із них може розглядатися як наслідування сарматським традиціям. Мушлі трапляються в сарматських похованнях Потисся (Бобровська 1999а, с. 92; 1999б) та в

пізньоскіфських могильниках Криму — наприклад, Усть-Альма (Высотская 1994, с. 130) та Неаполь Скіфський, поховання 79 (Сымонович 1983, с. 53, табл. XXV: 28).

У сарматів (Ковпаненко 1986, с. 90, рис. 95: 10), а потім у аланів (Коробов 2003, приложение 1; рис. 74) відомі випадки знаходження мушель поза чи окремо від кісткових решток. Це наводить на роздуми, що ці вироби не були безпосередньо деталями вбрання, а являли собою амулети.

Іноді великі мушлі могли використовуватися в якості «туалетних посудин», де зберігали рум'яна, як це зафіксовано для матеріалів сарматських поховань римського часу на Кавказі (Гуцина, Засецкая 1994, с. 22).

Слід наголосити, що Мохнацьке поховання було здійснено в катакомбі (Аксенов, Бабенко 1998, рис. 1), що є аланською ознакою. Так що для цього комплексу не слід виключати і побутове використання мушель.

Другий варіант використання мушель — в якості деталей вбрання, намиста тощо. Однак, це припущення дискусійне, адже на матеріалах скарбів важко реконструювати структуру вбрання, а в похованні біля с. Мохнач положення речей не зафіксовані «in situ».

Можливо «великі» Сургаеа використовувалися у якості деталей намиста (Родинкова 2007, с. 361; рис. 6: 54; 2011, с. 242). Деталі жіночого вбрання із Хацьків представлені пронизками

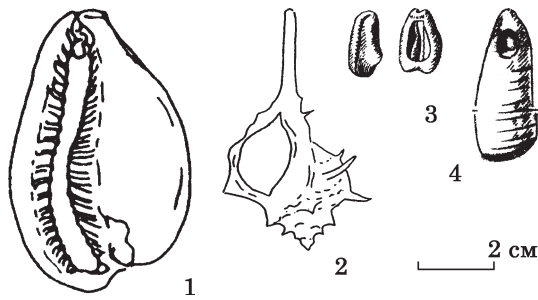

Рис. 14. Типи прикрас із мушель

(14 шт.), трапецієподібними підвісками (12 шт.), браслетами із кінцями у вигляді зміїних голівок (4 шт.), бурштиною намистиною, двома фрагментами браслетів, із кінцями у вигляді зміїних голівок невеликого діаметру, тож, можливо, це деталі ланцюжка (рис. 4). Більшість цих знахідок могли використовуватися в якості деталей намиста. Поховання із Мохнача є найбагатшим із усіх інгумацій з прикрасами кола «старожитностей антів» і включає весь спектр прикрас (рис. 5—7), частина із яких є деталями намиста. Використання двох мушель у намисті (рис. 13) одночасно сумнівне, адже вони в такому разі просто билися б одна об одну (звісно, якщо припустити, що обидві мушлі носили при житті).

Використання мушель із інших пам'яток не викликає дискусій. Оброблена морська мушля із отвором із житла 25 Лука-Каветчини використовувалася в якості підвіски.

У скарбах із Зайцева (10 шт.) та Харівки (110 шт.) виявлені мушлі *Cypraea moneta*. Їх використання як деталей намиста підтверджено на основі паралелей із могильника Лучисте. В Зайцевому імовірно, представлене вбрання однієї людини. В Харівці, можливо, три комплекти жіночого вбрання. Цим і пояснюється різниця у кількості знахідок мушель. Деталей намиста в цих скарбах мало. Хоча в роменській культурі зафіксовано їх використання як деталей очілля (могильник Броварки, курган 4). Випадок знаходження каури біля коліна в кургані 18 могильника Кам'яне може бути наслідком переміщення землерийними тваринами.

Висновки. Найраніша знахідка (друга чверть — кінець V ст.) у слов'ян походить із Лука-Каветчини, житло 25. Підвіска виготовлена із мушлі роду *Murex*, є «спадком» від черняхівського періоду. В ареалі культури відомі підвіски із мушель цього роду (тип 2 за О. В. Гопкало). Враховуючи сильну фрагментованість мушлі вона була у використанні дуже довгий час.

З другої половини VI ст. в ужитку слов'ян з'являються мушлі. Їх різновиди використовують до першої половини VIII ст. — хоча комплексів та таких знахідок не багато (табл. 1). Загалом, до комплексів кола Мартинівки належать Хацьки (рис. 4: А) та Хитці. До цього

ж кола включено поховання із речами кола «старожитностей антів», виявлене поблизу с. Мохнач (рис. 2: 2; 5—7). До скарбів кола Пастирських належать комплекси із Зайцева (рис. 4: Б) та Харівки (рис. 8—10). Їх поява пов'язана із загальною тенденцією поширення *Cypraea moneta* у Східній Європі в ранньому середньовіччі. Мушлі *Cypraea moneta* використовували як підвіски в намисті, як це засвідчено знахідками із могильника Лучисте. Використання інших видів мушель залишається не до кінця з'ясованим. Однак, і вони, імовірно, являли собою деталі намиста чи амулети.

В комплексах слов'ян знайдено мушлі моллюсків наступних видів: *Cypraea moneta*, *pantherina*, *tigris*, *arabica*. Відомі також і виробы із мушель роду *Murex* (табл. 2; рис. 14).

* * *

Висловлюю щире вдячність В. С. Аксьонову, В. В. Аністратенку, В. І. Баранову, Ю. Г. Безкоровайній, О. В. Гопкало, О. С. Дзюладзе, В. В. Колоді, О. В. Комару, Д. С. Коробову, О. О. Лаптеву, Ю. Б. Полідовичу, Ю. О. Пуголюку, Р. М. Рейді, В. Є. Родінковій, О. О. Щегловій та Є. Ю. Яніш за надані консультації та зауваження.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамова, М. П. 1997. *Ранние аланы Северного Кавказа III—V вв. н. э.* Москва.
- Айбабин, О. И. 1994. Комплексы с большими двуластинчатыми фибулами из Лучистого. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, IV, с. 132-172.
- Айбабин, А. И. 2010. Городище на плато Эски-Кермен в период господства хазар в Крыму. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XVI, с. 214-239.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов.* 1. Симферополь; Керчь: АДЕФ-Україна.
- Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов.* 2. Киев: Майстер Книг.
- Аксьонов, В. С. 1999. Старосалтовский катакомбный могильник. *Vita antiqua*, 2, с. 137-149.
- Аксьонов, В. С. 2004. К вопросу о семантике некоторых женских наборов украшений салтовского времени из бассейна Северского Донца. *Хазарский альманах*, 3, с. 204-212.
- Аксьонов, В. С. 2015. Пуговицы из раковины моллюсков у аланского населения салтово-маяцкой культуры (по материалам катакомбных могильников бассейна Северского Донца). *Хазарский альманах*, 13, с. 65-81.
- Аксьонов, В. С. 2016. Дослідження Верхньо-Салтівського катакомбного могильника. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 181-183.
- Аксьонов, В. С. 2017а. *Могильник салтово-маяцкой культуры у с. Червоная Гусаровка на Северской Донце.* Харьков: Рожко С. Г.
- Аксьонов, В. С. 2017б. Реконструкция костюма аланских женщин по археологическим материалам

раннесредневекового катакомбного могильника у с. Верхній Салтов. *Древности*, 15, с. 99-109.

Аксьонов, В. С., Бабенко, Л. І. 1997а. До вивчення етнокультурних зв'язків населення Дніпро-Донецького межиріччя у V—VII ст. н. е. (за матеріалами «антського» поховання біля с. Мохнач). В: *V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених (Київ, 22—24 квітня 1997 р.)*. Наукові матеріали. Київ: КДУ, с. 206-207.

Аксьонов, В. С., Бабенко, Л. І. 1997б. Поховання з речами «антського типу» біля с. Мохнач Харківської області. В: *VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (Наукові доповіді та повідомлення)*. 2. Київ; Харків: Рідний край, с. 225-226.

Аксенов, В. С., Бабенко, Л. І. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. *Российская археология*, 3, с. 111-122.

Аксенов, В. С., Бабенко, Л. І. 1999. Случайная находка у с. Мохнач. *Древности 1997—1998*, с. 216-217.

Алексеева, Е. М. 1982. *Античные бусы северного Причерноморья*. Москва: Наука.

Аникеева, О. В., Русланова (Тамимдарова), Р. Р., Храменкова, Р. Х. 2013. Украшения из стекла и камней городища Уфа-II. В: Султанова, А. Н. (ред.). *Урал и просторы Евразии сквозь века и тысячелетия: научные публикации, посвященные 80-летию юбилею Н. А. Мажитова*. Уфа: РИЦ БашГУ, с. 86-108.

Афанасьев, Г. Е., Рунич, А. П. 2001. *Мокрая Балка*. 1: Дневник раскопок. Москва: Научный мир.

Березовець, Д. Т. 1952. Харівський скарб. *Археологія*, VI, с. 109-119.

Биологический... 1989. *Биологический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.

Бобринский, А. А. 1901. *Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы*. III. Санкт-Петербург: Тип. Главного управления Уделов.

Бобровська, О. В. 1999а. Жіночі поясні амулети черняхівської культури. *Археологія*, 4, с. 89-95.

Бобровська, О. В. 1999б. Буси і подвески раннього етапу черняхівської культури (по матеріалам могильників). В: Левада, М. Е. (ред.). *Сто лет черняховской культуре*. Київ: Товариство Археології та Антропології, с. 144-160.

Бочковой, В. В., Лимберис, Н. Ю., Марченко, И. И. 2002. Раннесредневековые погребения из раскопок Прикубанского могильника в 1999 году. *Материалы и исследования по археологии Кубани*, 2, с. 116-131.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1984а. *Славянские поселения I тыс. н. э. у с. Сокол на Среднем Днестре*. Киев: Наукова думка.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1984б. Роль черняховской культуры в формировании раннесредневековых древностей Среднего Поднестровья. *Краткие сообщения института археологии*, 178, с. 40-47.

Вакуленко, Л. В., Приходнюк, О. М. 1985. Проблема преемственности черняховских и раннесредневековых древностей в свете новых исследований на Среднем Днестре. *Slovenská archeológia*, XXXIII, I, с. 71-136.

Варачова, К. Г. 2016. Випадковий комплекс знахідок пізноримського часу біля с. Черкаська Лозова Харківської області. *Оіт*, 5: Черняхівська культура, с. 14-19.

Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. *Скалистинский могильник*. Киев: Наукова думка.

Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Блажківський скарб: 115-річниця знахідки. *Старожитності Лівобережжя Дніпра*, с. 126-153.

Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2016. Про обстеження місця знахідки Хитцівського («Лубенського») скарбу. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Старожитності Посулля*. Київ, с. 119-132.

Воронов, Ю. Н., Юшин, В. А. 1973. Новые памятники цебельдинской культуры в Абхазии. *Советская археология*, 1, с. 171-191.

Высотская, Т. Н. 1994. *Усть-Альминское городище и некрополь*. Киев: Киевская Академия Евробизнеса.

Въжарова, Ж. 1976. *Славяне и прабългари (по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България)*. София.

Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. 1996. Днепровское Левобережье на заре средневековья: динамика историко-культурных процессов и клады. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 140-148.

Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры*. Киев: ИА НАН Украины.

Гущина, И. И., Засецкая, И. П. 1994. *Золотое кладбище римской эпохи в Прикубанье*. Санкт-Петербург.

Деопик, В. Б. 1959. Классификация бус Северного Кавказа IV—IX вв. *Советская археология*, 3, с. 48-65.

Деопик, В. Б. 1961. Классификация бус Юго-Восточной Европы V—IX вв. *Советская археология*, 3, с. 202-232.

Дончева-Петкова, Л., Апостолов, К., Русева, В. 2016. *Прабългарският некропол при Балчик*. София: БАН.

Иерусалимская, А. А. 2012. *Мощевая Балка: необычный археологический памятник на Северокавказском шелковом пути*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В: Обломский, А. М. (ред.). *Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва, с. 138-177.

Каманецкий, В. Н. 1987. Алано-болгарский могильник близ станицы Старокорсунской на Кубани. *Советская археология*, 4, с. 187-205.

Ковалевская, В. Б. 1998. *Хронология восточноевропейских древностей V—IX веков*. I: Каменные бусы Кавказа и Крыма. Москва.

Ковпаненко, Г. Т. 1986. *Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге*. Киев: Наукова думка.

Колода, В. В. 2016. «Антський скарб» з городища Коропові Хутори на Харківщині. *Вісник Інституту археології*, 11, с. 66-77.

Колода, В. В. 2017. Место «антского клада» с городища Короповы Хуторав в контексте взаимовлияния пеньковской и салтовской культур. *Дриновски сборник*, X, с. 83-93.

Комар, А. В. 2012. *Хронология могильника у с. Каменное*. В: Сухобоков, О. В. *«Земля незнаема»: население бассейна Среднего Пела в X—XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное*. Київ: Аграр Медіа Груп, с. 335-355.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем

Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Коробов, Д. С. 2003. *Социальная организация алан Северного Кавказа IV—IX вв.* Санкт-Петербург: Алетейя.

Майко, В. В. 2011. Праболгарское поселение VIII — первой половины X вв. в с. Солнечная Долина в Юго-Восточному Крыму. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко.* Харьков: ИНУ имени В. Н. Каразина, с. 207-219.

Мастыкова, А. В. 1996. Бусы. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Галопольский клад и его культурно-исторический контекст.* Раннеславянский мир, 3. Москва, с. 16-21.

Мастыкова, А. В. 2000. Средиземноморские элементы в женском костюме у населения Северного Кавказа (V—VI вв.). *Археология восточноевропейской лесостепи*, 14: Евразийская степь и лесостепь в эпоху раннего средневековья, с. 31-47.

Мастыкова, А. В. 2009. *Женский костюм Центрального и Западного Предкавказья в конце IV — середине VI в. н. э.* Москва: Гриф и К.

Матвеева, Г. И. 1997. *Могильники ранних болгар на Самарской Луке.* Самара: СГУ.

Обломский, А. М., Родинкова, В. Е. 2014. Этнокультурный перелом в Поднепровье в VII в. н. э. Хронология событий. *Краткие сообщения Института археологии*, 235, с. 381-404.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. (Дмитриевский археологический комплекс).* Москва: Наука.

Плетнева, С. А., Николаенко, А. Г. 1976. Волоконовский древнеболгарский могильник. *Советская археология*, 3, с. 279-298.

Приходнюк, О. М. 1998. Пастирський скарб 1992 року. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 94-99.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище.* Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М., Хардаев, В. М. 1998. Харивский клад. *Archaeoslavica*, 3, с. 243-282.

Радзівська, В. Є., Шрамко, Б. А. 1980. Нові археологічні пам'ятки на Харківщині. *Археологія*, 33, с. 100-108.

Рейда, Р. М., Гейко, А. В., Сапегін, С. В. 2014. Жіноче поховання 60 з Шишацького могильника черняхівської культури. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі. Збірка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття.* Київ; Харків, с. 193-204.

Родинкова, В. Е. 2007. Система женского ранне-средневекового убора Среднего Поднепровья (ретроспективный анализ). В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Восточная Европа в середине I тыс. н. э.* Раннеславянский мир, 9. Москва: ИА РАН, с. 358-388.

Родинкова, В. Е. 2011. Женский костюм днепровских племен в эпоху Великого переселения народов: современное состояние исследований. В: Родинкова, В. Е. (ред.). *Новые исследования по археологии стран СНГ и Балтии. Материалы Школы молодых археологов. Кириллов, 3—12 сентября 2011 г.* Москва: ИА РАН, с. 239-265.

Родинкова, В. Е. 2012. Новая находка византийского серебряного сосуда с клеймом в Восточной Европе. *Российская археология*, 4, с. 151-158.

Русланова, Р. Р. 2016. Бусы средневекового городища Уфа-II по материалам раскопок 2015 года.

В: Черных, Е. М. (ред.). *Археологическое наследие Урала: от первых открытий к фундаментальному научному знанию (XX Уральское археологическое совещание): Материалы Всероссийской (с международным участием) научной конференции.* Ижевск, с. 261-264.

Русланова, Р. Р. 2016. Приложение 1. Морфолого-технологический и хронологический анализ бус. В: Русланов, Е. В., Шамсутдинов, М. Р., Романов, А. А. 2016. *Раннесредневековые древности Уфимского полуострова. Городище Уфа-II. Материалы археологических раскопок 2015 года.* Уфа: Древняя Уфа, с. 59-63.

Русланова, Р. Р. 2018. *Бусы Южного Урала по материалам некрополей III—VIII веков.* Уфа: Башкирская энциклопедия.

Супруненко, О. Б., Гопкало, О. В. 2014. Дівочий костюм фінального етапу черняхівської культури (за матеріалами поховання у Лавриківці). В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі. Збірник наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття.* Київ; Харків, с. 205-224.

Супруненко, О. Б., Лямкін, В. В., Сидоренко, О. В. 2011. Унікальний поховальний комплекс гунського часу в кургані в околицях Комсомольська. *Археологія і давня історія України*, 5, с. 168-176.

Сухобоков, О. В. 2012. «Земля незнаема»: население бассейна Среднего Псла в X—XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное. Київ: Аграр Медіа Груп.

Сымонович, Э. А. 1983. *Население столицы позднескифского государства (по материалам Восточного могильника Неаполя Скифского).* Киев: Наукова думка.

Тамимдарова, Р. Р. 2010. Коллекция каменных бус средневекового городища Уфа-II (по материалам раскопок 2008—2009 гг.). В: Кабатов, С. А. (ред.). *Вузы в археолого-этнографических исследованиях Урало-Поволжья: опыт, проблемы, перспективы. Материалы XLII Урало-Поволжской археологической студенческой конференции.* Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова, с. 231-234.

Тамимдарова, Р. Р. 2012. Этапы и характер поступления бус в Уфимско-Бельское междуречье в эпоху средневековья. В: Султанова, А. Н. (ред.). *V Башкирская археологическая конференция студентов и молодых ученых: Материалы региональной научной конференции студентов и молодых ученых. БашГУ, 15 декабря 2012 г., г. Уфа.* Уфа: РИЦ БашГУ, с. 114-119.

Турова, Н. П., Черныш, С. А. 2015. Раннесредневековый могильник Алония на южном берегу Крыма (по материалам раскопок 1998, 2001, 2002 гг.). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XX, с. 133-184.

Флёров, В. С. 1984. Маяцкий могильник. В: Плетнева, С. А. (ред.). *Маяцкое городище. Труды Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции.* Москва: Наука, с. 142-199.

Флеров, В. С. 2000. Аланы Центрального Предкавказья V—VIII веков: обряд обезвреживания погребенных. *Труды Клин-Ярской экспедиции.* I. Москва: Полимеда.

Хайрединова, Э. А. 2013. Бронзовые серьги с полым многогранником из могильника у с. Лучистое. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XVIII, с. 187-216.

Хайрединова, Э. А. 2015. Украшения из природных материалов в костюме крымских готов. *Бос-*

порские чтения, XVI: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Географическая среда и социум, с. 360-362.

Хайрединова, Э. А. 2017. Парадный убор жительницы раннесредневекового Дороса (по находкам из Тешкли-бурунского клада Мангупского городища). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XXII, с. 62-88.

Хайрединова, Э. А. 2018. Византийские золотые кресты раннесредневекового времени из Керчи. *Боспорские исследования*, XXXVII, с. 246-262.

Шпилев, А. Г. 2005—2009. Об одном типе погребальных головных уборов у южных северян в конце X—XI вв. *Stratum plus*, 5, с. 338-351.

Шпилев, А. Г. 2010. Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII — конец X вв.). *Stratum plus*, 5, с. 221-274.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.

Щеглова, О. А. 1999. Женский убор из кладов «древностей антов»: готское влияние или готское наследие? *Stratum plus*, 5, с. 287-312.

Lyubichev, M. 2013. The secondary used artifact in grave 41 of the Chernyakhov cemetery of Voytenki. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-A. (eds.). *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 236-248.

Petrova, A., Christova-Penkova, M. 2019. Medieval jewelry with cowrie shell (*Cypraea pantherina*) — archaeological context and historical realities. *Pontica*, LII, p. 253-259.

Werner, J. 1966. Herkuleskeule und Donar-Amulet. *Jahrbuch des RGZM*, 11, s. 140-184.

REFERENCES

Abramova, M. P. 1997. *Rannie alany Severnogo Kavkaza III—V vv. n. e.* Moskva.

Aibabin, O. I. 1994. Kompleksy s bolshimi dvuplastinchatymi fibulami iz Luchistogo. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, IV, s. 132-172.

Aibabin, A. I. 2010. Gorodishche na plato Eski-Kermen v period gospodstva khazar v Krymu. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XVI, s. 214-239.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982—1984 godov*. 1. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993—1995 godov*. 2. Kiev: Maister Knig.

Aksenov, V. S. 1999. Starosaltovskii katakombnyi mogilnik. *Vita antiqua*, 2, s. 137-149.

Aksenov, V. S. 2004. K voprosu o semantike nekotorykh zhenskikh naborov ukrashenii saltovskogo vremeni iz basseina Severskogo Dontsa. *Khazaraskii almanakh*, 3, s. 204-212.

Aksenov, V. S. 2015. Pugovitsy iz rakoviny molliuskov u alanskogo naseleniia saltovo-maiatskoi kultury (po materialam katakombnykh mogilnikov basseina Severskogo Dontsa). *Khazaraskii almanakh*, 13, s. 65-81.

Aksenov, V. S. 2016. Doslidzhennia Verkhno-Saltivskoho katakombnoho mohylnya. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 181-183.

Aksenov, V. S. 2017a. *Mogilnik saltovo-maiatskoi kultury u s. Chervonaia Gusarovka na Severskoi Dontse*. Kharkov: Rozhko S. G.

Aksenov, V. S. 2017b. Rekonstruktsiia kostiuna alanskikh zhenshchin po arkheologicheskim materialam rannesrednevekovogo katakombnoho mogilnika u s. Verkhni Saltov. *Drevnosti*, 15, s. 99-109.

Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1997a. Do vyvchennia etnokulturnykh zviazkiv naselennia Dnipro-Donetskoho mezhyrich-

chia u V—VII st. n. e. (za materialamy «antskohe» pokhovannia bilia s. Mokhnach). In: *V Mizhnarodna arkheolohichna konferentsiia studentiv ta molodykh uchenykh (Kyiv, 22—24 kvitnia 1997 r.)*. *Naukovi materialy*. Kyiv: KDU, s. 206-207.

Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1997b. Pokhovannia z rechamy «antskohe typu» bilia s. Mokhnach Kharkivskoi oblasti. In: *VIII Vseukrainska naukova konferentsiia «Istorychne kraieznavstvo i kultura» (Naukovi dopovidi ta povidomlennia)*. 2. Kyiv; Kharkiv: Ridnyi kraj, s. 225-226.

Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Pogrebenie VI—VII veka n. e. u sela Mokhnach. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, s. 111-122.

Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1999. Sluchainaia nakhodka u s. Mokhnach. *Drevnosti 1997—1998*, s. 216-217.

Alekseeva, E. M. 1982. *Antichnye busy severnogo Prichernomorja*. Moskva: Nauka.

Anikeeva, O. V., Ruslanova (Tamimdarova), R. R., Khranchenkova, R. Kh. 2013. Ukrasheniia iz stekla i kamnei gorodishcha Ufa-II. In: Sultanova, A. N. (ed.). *Ural i prostory Evrazii skvoz veka i tysiacheletia: nauchnye publikatsii, posviashchennye 80-letnemu iubileiu N. A. Mazhitova*. Ufa: RITs BashGU, s. 86-108.

Afanasev, G. E., Runich, A. P. 2001. *Mokraia Balka*. 1: Dnevnik raskopok. Moskva: Nauchnyi mir.

Berezovets, D. T. 1952. Kharivskiy skarb. *Arkheolohiia*, VI, s. 109-119.

Biologicheskii... 1989. *Biologicheskii entsiklopedicheskii slovar*. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia.

Bobrinskii, A. A. 1901. *Kurgany i sluchainye arkheologicheskie nakhodki bliz mestechka Smely*. III. Sankt-Peterburg: Tip. Glavnogo upravleniia Udelov.

Bobrovska, O. V. 1999a. Zhinochi poisni amulety cherniakhivskoi kultury. *Arkheolohiia*, 4, s. 89-95.

Bobrovskaia, O. V. 1999b. Busy i podveski rannego etapa cherniakhovskoi kultury (po materialam mogilnikov). In: Levada, M. E. (ed.). *Sto let cherniakhovskoi kulture*. Kyiv: Tovarystvo Arkheolohii ta Antropolohii, s. 144-160.

Bochkovoi, V. V., Limberis, N. Iu., Marchenko, I. I. 2002. Rannesrednevekovye pogrebeniia iz raskopok Prikubanskogo mogilnika v 1999 godu. *Materialy i issledovaniia po arkheologii Kubani*, 2, s. 116-131.

Vakulenko, L. V., Prikhodniuk, O. M. 1984a. *Slavianskie poseleniia I tys. n. e. u s. Sokol na Srednem Dnestre*. Kiev: Naukova dumka.

Vakulenko, L. V., Prikhodniuk, O. M. 1984b. Rol cherniakhovskoi kultury v formirovanii rannesrednevekovykh drevnostei Srednego Podnestrovia. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 178, s. 40-47.

Vakulenko, L. V., Prikhodniuk, O. M. 1985. Problema preemstvennosti cherniakhovskikh i rannesrednevekovykh drevnostei v svete novykh issledovaniia na Srednem Dnestre. *Slovenskba archeologia*, XXXIII, I, s. 71-136.

Varachova, K. H. 2016. Vypadkovyi kompleks znakhidok piznorymskoho chasu bilia s. Cherkaska Lozova Kharkivskoi oblasti. *Oium*, 5: Cherniakhivska kultura, s. 14-19.

Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistinskii mogilnik*. Kiev: Naukova dumka.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Blazhkyivskiy skarb: 115-richnytsia znakhidky. *Starozhytnosti Livoberezhzhia Dnipro*, s. 126-153.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2016. Pro obstezhennia mistsia znakhidky Khyttsivskoho («Lubenskoho») skarbu. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhytnosti Posullia*. Kyiv, s. 119-132.

Voronov, Iu. N., Iushin, V. A. 1973. Novye pamiatniki tsebel'dinskoi kultury v Abkhazii. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 171-191.

Vysotskaia, T. N. 1994. *Ust-Almynskoe gorodishche i nekropol*. Kiev: Kievskaiia Akademiia Evrobiznesa.

Viezharova, Zh. 1976. *Slaviane i prabielgari (po dannii na nekropolite ot VI—XI v. na teritoriiata na Bielgarii)*. Sofia.

Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. 1996. Dneprovskoe Levoberezhie na zare srednevekovia: dinamika istoriko-kulturnykh protsessov i klady. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 140-148.

Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski cherniakhovskoi kultury*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

- Gushchina, I. I., Zassetskaia, I. P. 1994. *Zolotoe kladbishche rimskoi epokhi v Prikubane*. Sankt-Peterburg.
- Deopik, V. B. 1959. Klassifikatsiia bus Severnogo Kavkaza IV—IX vv. *Sovetskaia arkhologiiia*, 3, s. 48-65.
- Deopik, V. B. 1961. Klassifikatsiia bus Iugo-Vostochnoi Evropy V—IX vv. *Sovetskaia arkhologiiia*, 3, s. 202-232.
- Doncheva-Petkova, L., Apostolov, K., Ruseva, V. 2016. *Prabielgarskiiat nekropol pri Balchik*. Sofia: BAN.
- Ierusalimskaia, A. A. 2012. *Moshchevaia Balka: neobychnyi arkhelogicheskii pamiatnik na Severokavkazskom shelkovom puti*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Kazanskii, M. M. 2014. Arkheologicheskaiia situatsiia v Srednem Podneprove v VII v. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Ranneslavianskii mir, 15. Moskva, s. 138-177.
- Kamanetskii, V. N. 1987. Alano-bolgarskii mogilnik bliz stanitsy Starokorsunskoi na Kubani. *Sovetskaia arkhologiiia*, 4, s. 187-205.
- Kovalevskaia, V. B. 1998. *Khronologiia vostochnoevropeiskikh drevnostei V—IX vekov*. I: Kamennye busy Kavkaza i Kryma. Moskva.
- Kovpanenko, G. T. 1986. *Sarmatskoe pogrebenie I v. n. e. na Iuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka.
- Koloda, V. V. 2016. «Antskii skarb» z horodyshcha Koropovi Khutory na Kharkivshchyni. *Visnyk Instytutu arkhologii*, 11, s. 66-77.
- Koloda, V. V. 2017. Mesto «antskoi klada» s gorodishcha Koropovi Khutorav v kontekste vzaimovliianiia penkvskei i saltovskoi kultur. *Drinovskii sbornik*, X, s. 83-93.
- Komar, A. V. 2012. Khronologiia mogilnika u s. Kamennoe. In: Sukhobokov, O. V. *«Zemlia neznaemā»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. po materialam romenskodrevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe*. Kyiv: Ahrar Media Hrup, s. 335-355.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.
- Korobov, D. S. 2003. *Sotsialnaia organizatsiia alan Severnogo Kavkaza IV—IX vv.* Sankt-Peterburg: Aleteiia.
- Maiko, V. V. 2011. Prabolgarskoe poselenie VIII — pervoi poloviny X vv. v s. Solnechnaia Dolina v Iugo-Vostochnomu Krymu. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiiu B. A. Shramko*. Kharkov: INU imeni V. N. Karazina, s. 207-219.
- Mastykova, A. V. 1996. Busy. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moskva, s. 16-21.
- Mastykova, A. V. 2000. Sredizemnomorskie elementy v zhenskoi kostiume u naseleniia Severnogo Kavkaza (V—VI vv.). *Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi*, 14: Evraziiskaia step i lesostep v epokhu rannego srednevekovia, s. 31-47.
- Mastykova, A. V. 2009. *Zhenskii kostium Tsentralnogo i Zapadnogo Predkavkaziia v kontse IV — seredine VI v. n. e.* Moskva: Grif i K.
- Matveeva, G. I. 1997. Mogilniki rannikh bolgar na Samar-skoi Luke. Samara: SGU.
- Oblomskii, A. M., Rodinkova, V. E. 2014. Etnokulturnyi perelom v Podneprove v VII v. n. e. Khronologiia sobytii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkhologii*, 235, s. 381-404.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarском pograniiche. (Dmitrievskii arkhelogicheskii kompleks)*. Moskva: Nauka.
- Pletneva, S. A., Nikolaenko, A. G. 1976. Volokonovskii drevnebolgarskii mogilnik. *Sovetskaia arkhologiiia*, 3, s. 279-298.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. Pastyrskii skarb 1992 roku. *Arkheolohichniy litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 94-99.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. Pastyrskoe horodyshche. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prikhodniuk, O. M., Khardaev, V. M. 1998. Khariivskii klad. *Archaoslavica*, 3, s. 243-282.
- Radziievska, V. Ye., Shramko, B. A. 1980. Novi arkhelohichni pamiatky na Kharkivshchyni. *Arkheolohiia*, 33, s. 100-108.
- Reida, R. M., Heiko, A. V., Sapiehin, S. V. 2014. Zhinoche pokhovannia 60 z Shyshatskoho mohylnyka cherniakhivskoi kultury. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirka naukovykh prats na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymoycha Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv; Kharkiv, s. 193-204.
- Rodinkova, V. E. 2007. Sistema zhenskogo rannesrednevekovogo ubora Srednego Podneprovia (retrospektivnyi analiz). In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (eds.). *Vostochnaia Evropa v seredine I tys. n. e. Ranneslavianskii mir*, 9. Moskva: IA RAN, s. 358-388.
- Rodinkova, V. E. 2011. Zhenskii kostium dneprovskikh plemen v epokhu Velikogo pereseleniia narodov: sovremennoe sostoiianie issledovaniia. In: Rodinkova, V. E. (ed.). *Novye issledovaniia po arkhologii stran SNG i Baltii. Materialy Shkoly molodykh arkhologov*. Kirillov, 3—12 sentiabria 2011 g. Moskva: IA RAN, s. 239-265.
- Rodinkova, V. E. 2012. Novaia nakhodka vizantiiskogo serebriianogo sosuda s kleimom v Vostochnoi Evrope. *Rossiiskaia arkhologiiia*, 4, s. 151-158.
- Ruslanova, R. R. 2016. Busy srednevekovogo gorodishcha Ufa-II po materialam raskopok 2015 goda. In: Chernykh, E. M. (ed.). *Arkheologicheskoe nasledie Urala: ot pervykh kryemii k fundamentalnomu nauchnomu znaniiu (XX Uralskoe arkhelogicheskoe soveshchanie): Materialy Vserossiiskoi (s mezhdunarodnym uchastiem) nauchnoi konferentsii*. Izhevsk, s. 261-264.
- Ruslanova, R. R. 2016. Prilozhenie 1. Morfologo-tekhnologicheskii i khronologicheskii analiz bus. In: Ruslanov, E. V., Shamsutdinov, M. R., Romanov, A. A. 2016. *Rannesrednevekovye drevnosti Ufmskogo poluostrova. Gorodishche Ufa-II. Materialy arkhelogicheskikh raskopok 2015 goda*. Ufa: Drevniia Ufa, s. 59-63.
- Ruslanova, R. R. 2018. *Busy Iuzhnogo Urala po materialam nekropolei III—VIII vekov*. Ufa: Bashkirskaia entsiklopediia.
- Suprunenko, O. B., Hopkalo, O. V. 2014. Divochyi kostium finalnogo etapu cherniakhivskoi kultury (za materialami pokhovannia u Lavrykiivtsi). In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Denysa Nykodymoycha Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv; Kharkiv, s. 205-224.
- Suprunenko, O. B., Liarkin, V. V., Sydorenko, O. V. 2011. Unikalnyi pokhovalniy kompleks hunskeho chasu v kurhani v okolytsiakh Komsomolska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 5, s. 168-176.
- Sukhobokov, O. V. 2012. *«Zemlia neznaemā»: naselenie basseina Srednego Psla v X—XIII vv. po materialam romenskodrevnerusskogo kompleksa v s. Kamennoe*. Kyiv: Ahrar Media Hrup.
- Symonovich, E. A. 1983. *Naselenie stolitsy pozdneskifskogo gosudarstva (po materialam Vostochnogo mogilnika Neapolia Skifskogo)*. Kiev: Naukova dumka.
- Tamimdarova, R. R. 2010. Kolleksiia kamennykh bus srednevekovogo gorodishcha Ufa-II (po materialam raskopok 2008—2009 gg.). In: Kabatov, S. A. (ed.). *Vuzy v arkhologo-etnograficheskikh issledovaniakh Uralo-Povolzhia: opyt, problemy, perspektivy. Materialy XLII Uralo-Povolzhskoi arkhelogicheskii studencheskoi konferentsii*. Kostoroma: KGU im. N.A. Nekrasova, s. 231-234.
- Tamimdarova, R. R. 2012. Etapy i kharakter postupleniia bus v Ufmsko-Belskoe mezhdureche v epokhu srednevekovia. In: Sultanova, A. N. (ed.). *V Bashkirskaia arkhelogicheskaiia konferentsiia studentov i molodykh uchenykh. Materialy regionalnoi nauchnoi konferentsii studentov i molodykh uchenykh. BashGU, 15 dekabria 2012 g., g. Ufa*. Ufa: RITs BashGU, s. 114-119.
- Turova, N. P., Chernysh, S. A. 2015. Rannesrednevekovyi mogilnik Aloniia na iuzhnom beregu Kryma (po materialam raskopok 1998, 2001, 2002 gg.). *Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii*, XX, s. 133-184.
- Flerov, V. S. 1984. Maiatskii mogilnik. In: Pletneva, S. A. (ed.). *Maiatskoe gorodishche. Trudy Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoi ekspeditsii*. Moskva: Nauka, s. 142-199.
- Flerov, V. S. 2000. *Alany Tsentralnogo Predkavkaziia V—VIII vekov: obriad obezvrezhivaniia pogrebennykh*. Trudy Klin-Iarskoi ekspeditsii. I. Moskva: Polimedia.
- Khairedinova, E. A. 2013. Bronzoveye sergi s polym mnogogrannikom iz mogilnika u s. Luchistoe. *Materialy po arkhologii, istorii i etnografii Tavrii*, XVIII, s. 187-216.

Khairidinova, E. A. 2015. Ukrasheniia iz prirodnykh materialov v kostiune krymskikh gotov. Bosporskie chteniia, XVI: Bospor Kimmeriiskii i varvarkii mir v period antichnosti i srednevekovia. *Geograficheskaia sreda i sotsium*, s. 360-362.

Khairidinova, E. A. 2017. Paradnyi ubor zhitelnitsy rannesrednekovogo Dorosa (po nakhodkam iz Teshkli-burinskogo klada Mangupskogo gorodishcha). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XXII, s. 62-88.

Khairidinova, E. A. 2018. Vizantiiskie zolotyie kresty rannesrednekovogo vremeni iz Kerchi. *Bosporskie issledovaniia*, XXXVII, s. 246-262.

Shpilev, A. G. 2005—2009. Ob odnom tipe pogrebalnykh golovnykh uborov u iuzhnykh severian v kontse X—XI vv. *Stratum plus*, 5, s. 338-351.

Shpilev, A. G. 2010. Ukrasheniia romenskogo vremeni iz Kurskoi oblasti (vtoraia polovina VIII — konets X vv.). *Stratum plus*, 5, s. 221-274.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Dneprovskogo Levoberezhia*. Kursk, s. 162-204.

Shcheglova, O. A. 1999. Zhenskii ubor iz kladov «drevnostei antov»: gotskoe vliianie ili gotskoe nasledie? *Stratum plus*, 5, s. 287-312.

Lyubichev, M. 2013. The secondary used artifact in grave 41 of the Chernyakhov cemetery of Voytenki. In: Khrapunov, I., Stylegar, F.-A. (eds.). *Inter Ambo Maria: Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand; Simferopol: Dolya, p. 236-248.

Petrova, A., Christova-Penkova, M. 2019. Medieval jewelry with cowrie shell (*Cypraea pantherina*) — archaeological context and historical realities. *Pontica*, LII, p. 253-259.

Werner, J. 1966. Herkuleskeule und Donar-Amulett. *Jahrbuch des RGZM*, 11, s. 140-184.

Ya. V. Volodarets-Urbanovich

DECORATIONS FROM SHELLS IN THE ADORNMENTS OF EARLY MEDIÉVAL SLAVS

The pendant from Luka-Kavetchyna, dwelling 25 (fig. 2: 1; 3) is the earliest find from the Slavs sites dating to the second quarter — the end of the 5th century. The adornment was made of a shell of the genus *Murex* and is the «legacy» from the Cherniakhiv culture. In the area of that culture are known the pendants made of shells of this genus (type 2 by O. Hopkalo).

The pendants from shells appear in use of the Slavs since the second half of the 6th century. Their varieties were used until the first half of the 8th century, although the assemblages and finds with them are few (table 1; fig. 1; 14). In the Slavic assemblages the shells of mollusks of the following species were occurred: *Cypraea moneta*, *C. pantherina*, *C. tigris*, *C. arabica*. The items from *Murex* shells are also known. The height of *Cypraea moneta* is a little more than 2 cm. Other species of shells are larger reaching the height ca. 7—8 cm.

The assemblages of the Martynivka circle include Khatski (fig. 4: A) and Khittsi ones. The grave from Mokhnach belongs to the same antiquities (fig. 2: 2; 5—7). The jewellery by Martynivka circle are dated back to the second half of the 6th century, and the hoards were hidden in the middle — the third quarter of the 7th century. The Pastyrsky circle hoards include the assemblages from Zaitsevo (fig. 4: B) and Kharivka (fig. 8—10). The hoards by Pastyrsky circle were hidden in the first half of 8th century.

The appearance of the pendants from shells is related to the general trend of the spread of *Cypraea moneta* in Eastern Europe in the early Middle Ages. They are known in the Caucasus, Crimea, the Sevsky Donets basin (fig. 11). *Cypraea moneta* shells were used as pendants in necklaces as evidenced by finds from the Luchiste burial ground from Crimea. The use of other types of shells remains unclear. However, they were probably parts of necklaces or amulets.

Keywords: hoards of the Martynivka circle, hoards of the Pastyrsky circle, Penkivka culture, Romny culture, «antiquities of the Ants», early Middle Ages, shells, *Cypraea*, *Murex*.

Одержано 18.10.2020

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav, Ph D, Researcher, the Institute of Archaeology NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net.